

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 1

Финансирането на настоящата книжка на списание "Археология"
е осигурено от Министерството на образованието и науката -
Национален съвет "Научни изследвания"

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новооткрити в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилиното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилините имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - *a*, *b*, *c* и т.н. или *a*, *b*, *c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието ѝ в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: "- В" или съответно "- In", а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956a: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

сб 431267 III

**Археологически институт с музей
на Българската академия на науките**

19 CZE. 2002

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 1

Bibl. UAM
W02

Археология

ISSN 0324-1203

Орган на Археологическия институт с музей - БАН

Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов,
Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юркова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор),
Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов,
Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова

Дежурен редактор: Мария Гюрова

Arheologia (Sofia)

Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences

This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov,
Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary),
Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Zhivko Aladzov, Nikolaj Ovcharov,
Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova

Critic reader: Maria Gurova

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas @techno-link.com

Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas @techno-link.com

На корицата:

Златен пръстен - печат от Пейчова могила край Старосел, IV в. пр. Хр.

Снимка: Георги Китов

On the cover:

Golden ring - seal from Pejchova tumulus near Stratosel, 4th century B.C.

Photo: Georgi Kitov

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Васил Николов, Десислава Карастоянова, Мария Гюрова. Селищна могила</i>	
Капитан Димитриево, Пещерско: проучване на раннохалколитния пласт	5
<i>Венцислав Божилев, Виктория Петрова. Селищна могила Капитан Димитриево,</i>	
Пещерско: проучване на пласта от края на ранната желязна епоха	20
<i>Георги Гинев. Могила I от некропола при Кралево, Търговищко</i>	32

СЪОБЩЕНИЯ

<i>Сергей Торбатов. Пещерите-гробници край Одърци</i>	43
<i>Виолета Нешева. Тракийско светилище под базиликата “Св. Никола” в Мелник</i>	50
<i>Светла Петрова. Антични и рановизантийски архитектурни детайли от базиликата</i>	
“Св. Никола” в Мелник	58
<i>Павел Георгиев, Живко Аладжов. Печат-цилиндър с първобългарски надпис от Плиска</i>	63

ДИСКУСИИ

<i>Павел Георгиев. Отново за кръстовидната сграда в “Тузлалъка” край Преслав</i>	69
--	----

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

<i>Станислав Станилов. Falko Daim (Hrsg). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt.</i>	
Studien zu Diplomatie, Handel und Techno-logietransfer im Frühmittelalter.	
Monografien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Universitätsverlag	
Wagner, Innsbruck 2000, 365 S., 249 Abb., 10 Taf., 9 Karten	71
<i>Рашо Рашев. В. С. Флёрв. Аланы Центрального Прикавказья V–VIII веков:</i>	
обряд обезвреживания погребенных. Москва, 2000, 159 с. с ил.	73

CONTENTS

STUDIES

<i>Vasil Nikolov, Desislava Karastojanova, Maria Gurova.</i> Tell Kapitan Dimitrievo, Peshtera Region: Study of the Early Chalcolithic Layer	5
<i>Ventsislav Bozhilov, Victoria Petrova.</i> Tell Kapitan Dimitrievo, Peshtera Region: Study of the Layer from the End of the Early Iron Age	20
<i>Georgi Ginev.</i> Mound I from the Necropolis near Kralevo, Turgovishte Region	33

REPORTS

<i>Sergej Torbatov.</i> The Cave-tombs near Odartsi	43
<i>Violeta Nesheva.</i> The Thracian Sanctuary under the St. Nicholas Basilica in Melnik	50
<i>Svetla Petrova.</i> The Classical and Early Byzantine Architectural Components from the St. Nicholas Basilica in Melnik	58
<i>Pavel Georgiev, Zhivko Aladzhev.</i> A Cylinder Seal with a Protobulgarian Inscription from Pliska	63

DISCUSSIONS

<i>Pavel Georgiev.</i> Once again about the Cross-shaped Building in the Tuzluluka Locality near Veliki Preslav	69
---	----

REVIEWS

<i>Stanislav Stanilov. Falko Daim (Hrsg.).</i> Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monografien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Universitätsverlag Wagner, Innsbruck 2000, 365 S., 249 Abb., 10 Taf., 9 Karten	71
<i>Raso Rasev. В. С. Флёров.</i> Аланы Центрального Прикавказья V–VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. Москва, 2000, 159 с. с ил.	73

Селищна могила Капитан Димитриево, Пещерско: проучване на раннохалколитния пласт

Васил Николов, Десислава Карастоянова, Мария Гюрова

Чрез сондажни разкопки през 1998-1999 г. започна изясняване на стратиграфията и периодизацията на културния пласт на селищната могила Капитан Димитриево, Пещерско (Николов и др. 1999). Резултатите показаха, че могилата може да бъде културно-хронологически репер на неолита и халколита в западните части на Тракия. Незасегнат тогава остана пластът от ранния халколит, както и напластяванията в западната част на могилата, които П. Детев отнася към бронзовата епоха (Детев 1950, 19-21). Завършването на започнатата програма беше цел на сондажните разкопки през 2001 г.¹ В настоящата статия са представени проучванията на раннохалколитния пласт, установен в единия от сондажите².

Публикуването на материалите от сондаж VIII на селищната могила Капитан Димитриево и най-вече на керамичния комплекс е от съществено значение за изследването на ранния халколит в Тракия и особено в западните ѝ части: при сондажните разкопки на П. Детев в Капитан Димитриево през 1947-1948 г. раннохалколитният пласт в могилата не е обособен и материалната му култура практически е останала без публикация (срв. Детев 1950, 7 и сл.); в района този период е проучван на по-голяма площ само в селищната могила Яса тепе-Пловдив, но материалната му култура е документирана в публикации само чрез представителни находки - това се отнася преди всичко за керамичните съдове (Детев 1959; Детев 1960; Детев 1976); със стратиграфски данни са минимална част от и без това малобройните публикувани раннохалколитни находки от селищната могила Злати трап, Пловдивско (срв. Детев 1952). Не е нужно да посочвам всички разкопавани раннохалколитни сели-

ща и пластове в Тракия, и да анализирам наличната, по правило кратка информация за тях, за да обоснова формулирания по-горе тезис, както и необходимостта от своевременна публикация на новите разкопки на селищната могила Капитан Димитриево.

Стратиграфия. Сондаж VIII е разположен в южната част на селищната могила при кота на северозападния ъгъл 96,40 м³, на около 6 м северно от направения през 1998-1999 г. сондаж III. Има правоъгълна форма (3,00 x 2,50 м) и площ 7,5 кв. м. Ориентиран е север - юг, а достигнатата дълбочина в северозападния ъгъл е 2,05 м.

В сондажа е разкопан сравнително дебел раннохалколитен пласт, който лежи непосредствено върху къснонеолитните напластявания на селищната могила.

Финалът на културния пласт от късния неолит, регистриран на дълбочина 2,05-2,00 м е представен от керамика, носеща характеристиките на керамичния комплекс Капитан Димитриево. Архитектурни останки и други археологически структури на това ниво не са открити.

Раннохалколитният пласт в сондаж VIII има дебелина 1,80 м; тъй като сондажът се намира на склона на селищната могила, най-вероятно горната част на този пласт не е представена в него (остава в северна посока). Сигурни строителни хоризонти и архитектурни съоръжения не са регистрирани. Пепелни и глинесто-пепелни прослойки с ясни следи от горене определят спецификата на раннохалколитните напластявания на проучената площ (обр. 1).

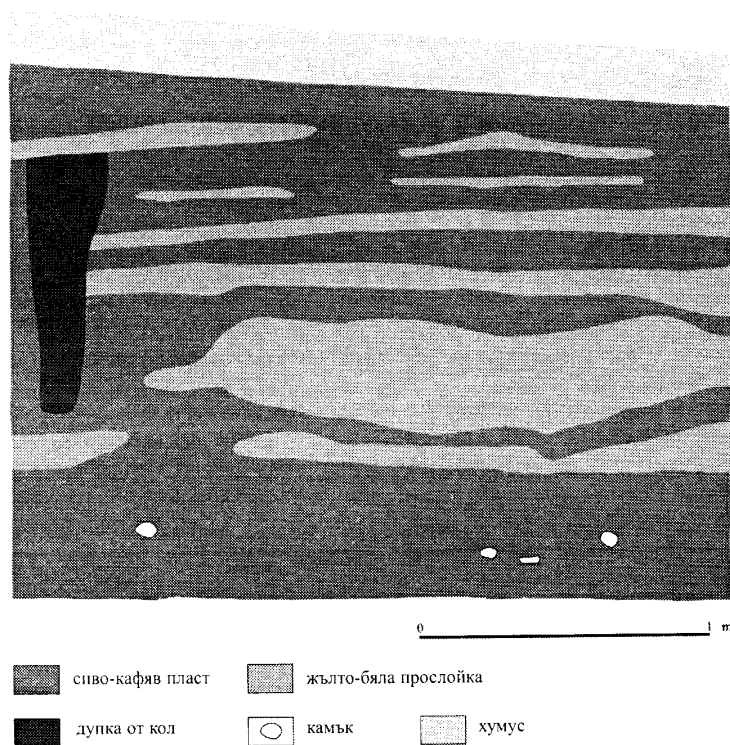
На дълбочина 2,00-1,60 м пластът е сив, глинест, без особености. Пред южния профил на сондажа е открита част от керамичен предмет с апликирана зооморфна фигура - глава на овен. Многобройни са находките от кремъчни артефакти, между които е и едно по-голямо кремъчно ядро.

На дълбочина 1,55 м в северозападния ъгъл на сондажа се очерта сиво-черно пепелно петно от въглени и пепел с диаметър около 20 см. Не-

¹Разкопките са ръководени от В. Николов (АИМ-БАН), а в тях участваха В. Божилков и В. Петрова (докторанти в АИМ-БАН), Д. Карастоянова (уредник в Исторически музей "Искра" - Казанлък) и Б. Илиева (студент в НБУ). Финансирани са от Исторически музей - Пещера; за изключителното съдействие при организирането им благодарим още веднъж на неговия директор Д. Павлов.

²Частите на статията "Стратиграфия" и "Керамичен комплекс" са написани от Д. Карастоянова, "Кремъчен ансамбъл" - от М. Гюрова, а останалите текстове - от В. Николов.

³Котата на най-високата точка на могилата е приета за 100,00 м.

Обр. 1. Селищна могила Капитан Димитриево, сондаж VIII. Северен профил
Fig. 1. Tell Kapitan Dimitrievo, Trench VIII. Northern profile

посредствено на изток от него е регистрирано струпване на фрагменти керамика.

На дълбочина 1,40-1,30 м пред северния профил е разчистено съоръжение от глина с неправилна тристранна форма и размери 1,35 (изток - запад) x 1,65 м (север-юг). Повърхността му е нарушена от дупки и вдлъбнатини, в някои от които личат следи от горене - въглени и пепел. Фрагментираните керамични съдове, открити върху и около съоръжението са вторично изпечени. В югозападния ъгъл на сондажа, на същата дълбочина, се очерта струпване от ломени камъни, фрагменти керамика и въглени. Вероятно културните останки на това ниво в сондажа маркират място, свързано с определена производствена дейност. Преди да се използва по този начин, теренът е бил предварително подравнен, но със слаб обратен (т. е. към центъра на могилата) наклон. Преобладаваща част от находките са кремъчните пластини. Открит е и малък керамичен модел на пещ.

На ниво 1,05 м цялата площ на сондажа е покрита от светложълт глинест пласт с ясно видими сиво-черни петна от въглени и пепел. В отделни участъци пред северния и западния про-

фил се наблюдава концентрация на фрагменти от керамични съдове и късове горяла глина.

Над това ниво, на дълбочина 0,90 м е регистриран жълт глинест слой, покриващ северната половина на сондажа. Регистрирани са седем дупки от дървени колове с диаметър 9-10 см и разстояние между центровете им около 20 см. Редицата е разположена диагонално с ориентация североизток - югозапад, започва от североизточния ъгъл на сондажа и стига почти до центъра му. Край нея не са открити следи от под, което прави възможно предположението, че коловете са били част от някакво временно (производствено?) съоръжение. Ограничената проучвана площ не позволява по-конкретни изводи и интерпретация. Южната половина на сондажа е покрита с горял пласт, на места със струпвания от керамични фрагменти и въглени. Кремъчните артефакти отново преобладават сред находките.

Следващият пласт до дълбочина 0,70 м е сиво-кафяв. Той е силно нарушен от много животински дупки, някои от които с големи размери. В една от тях, разположена пред западния профил, е открита антропоморфна фигура с врязана

и червено инкрустирана украса. В североизточния ъгъл на сондажа е регистриран жълтеникав глинест слой, под който има тънък горял пласт. В югозападния ъгъл на същото ниво се очерта струпване на ломени камъни и керамични фрагменти, около които имаше запазен малък участък от жълто-сив глинест слой и въглени. Тази структура, около която се откриват късове горяла глина, вероятно има връзка с частично запазения горял пласт в североизточния ъгъл на сондажа.

До дълбочина 0,20 м (на която се ситиуира долното ниво на хумусния пласт) са регистрирани още две нива с познатата вече характеристика - жълтеникав глинест пласт с тъмни пепелни петна и въглени. Те лежат при дълбочини около 0,65 и 0,40 м.

В три от профилите на сондажа - северния, западния и южния, се очертават дупки на големи дървени колове. Те са били забити със слаб наклон на север, след което в ямите е трамбуван пълнеж от пръст, дребни камъни и керамични фрагменти. Регистрираните диаметри са около 20 см, а запазената дълбочина е 0,90-1,00 м. Дупките започват непосредствено под хумусния пласт и бележат съществуването в една по-късна фаза на ранния халколит на голяма постройка на това място.

Наблюденията в проучения пласт показват, че той не е хомогенен и е натрупван продължително време. Поради липсата, обаче, на достатъчно добре запазени останки от трайни съоръжения в него, не можах да бъдат разграничени строителни хоризонти; регистрираните дупки от колове са единствените сигурни следи от строителна дейност, но не беше установена връзка с евентуални хоризонтални конструкции.

Керамичен комплекс. Характеристиката на раннохалколитния керамичен комплекс от сондаж VIII е направена на базата на значителния брой сигнификативни фрагменти, позволяващи да бъдат възстановени основните видове керамични съдове и тяхната орнаментация. Като максимално информативна, тънкостенната керамика носи основната характеристика на изследвания комплекс. От дебелостенната керамика са разгледани само големите хранилищни съдове. В класификационния синтез са използвани вече утвърдените методически принципи за изследване на праисторически керамични комплекси.

Технологични групи

А. Сиво-черна до черна керамика

Външната повърхност на съдовете е добре и много добре загладена до излъскана, а върху отделни фрагменти, сравнително по-рядко, е огледално полирана. Вътрешната страна е също добре загладена, понякога и излъскана. Някои

затворени съдове имат по вътрешната страна заглаждане с по-лошо качество, като неравностите и следите от инструмент са ясно видими. Няма следи от ангоба. Цветът на вътрешната и външна повърхност е сиво-черен до черен. В редки случаи вътрешната страна е с по-светъл кафеникав отенък. По повърхността на съдовете са ясно видими червеникаво-кафяви петна с различни очертания и размери, получени в резултат на определен начин на изпичане. Най-често срещани са съдовете с едноделен лом - тъмносив, тъмнокафяв и черен. Има и такива с триделен лом - сравнително широка тъмнокафява лента в средата и две сиво-черни странични ивици. Опоснителят в глинено тесто е неорганичен, дребен (до 1 мм) варовиков, както и фин органичен (животински екскременти).

Технологичната група е представена чрез няколко основни вида съдове: паници, купи, дълбоки купи и гърневидни съдове; паниците с лилевидна форма се срещат сравнително рядко. Украсата е предимно графитна позитивна, като по паниците тя покрива не само двете повърхности, но също устийните им ръбове и дъната. Върху отделни фрагменти графитът е комбиниран с кафява пастозна боя, която плътно запълва някои полета в графитната орнаментация или пък покрива подустийното пространство.

В. Светлобежова до кафява керамика

Външната повърхност на съдовете е много добре загладена, в отделни случаи устийната им част е излъскана до полирана, без ангоба. Цветът е светъл - бежов или светлокафяв. Повечето фрагменти имат значително по-тъмна (сивокафява) вътрешната повърхност. И по двете страни са ясно видими сиво-зеленикави или червеникави петна, които в различни нюанси се срещат върху повечето съдове и като цяло са много характерни за раннохалколитния керамичен комплекс в Тракия. Повечето фрагменти имат триделен лом - две светлокафяви странични ивици и по-широка тъмносива в средата. Срещат се и такива с едноделен бежов лом или в редки случаи с двуделен - с външна светлокафява и вътрешна сиво-черна лента. Опоснителят в тестото е неорганичен - едрозърнест варовиков (от 1 до 3 мм) и ситно счукан по-твърд камък. Съвсем слабо по повърхността и в ломовете на керамичните фрагменти личат следи от изгорял фин органичен опоснител.

Технологичната група е представена от купи, паници и гърневидни съдове. Украсата е графитна позитивна, покриваща вътрешната и външна страна с разнообразни геометрични композиции. Най-често срещаният мотив е триъгълник, очертан от трите страни с плътни, сравнително широки графитни ленти с вписана

точка. По устийната част или в зоната на прелома на някои съдове има врязана или канелюрна украса, които се срещат по изключение.

С. Червена керамика

Външната повърхност на тези съдове е силно излъскана или (в повечето случаи) - полирана; цветът ѝ е ярко червен, като при отделните екземпляри нюансира от светло - до тъмночервен. Вътрешната повърхност е добре загладена или полирана, а цветът ѝ е червен или сиво-черен. Съдовете с две червени повърхности имат изцяло светлокафяв (отстрани с две тънки червени прослойки) или триделен (от една светлосива плътна лента в средата и две червени странични ивици) лом. Съдовете със сиво-черна вътрешна повърхност имат двуделен лом - от една кафява външна по-широка лента и по-тъсна тъмносива вътрешна. Опоснителят в глинено тесто е фин неорганичен (много дребен варовик) и понякога фин органичен (животински екскременти) - пори, оставени след изгарянето му личат само на отделни фрагменти.

Керамиката от тази технологична група е сравнително слабо представена в раннохалколитния керамичен комплекс. Съдовете са позатворени - купи и гърневидни или отворени - разлати паници. Украсата им е графитна, нанесена чрез плътни ленти по вътрешната и външна повърхност. Среща се и комбинирана между линейна графитна и битумна или само битумна в успоредни линии. Керамичните съдове са много добре изпечени. Вероятно това е ставало при сравнително висока температура, тъй като на места върху червената полирана повърхност графитът е получил светлосив до бял цвят без блясък.

Д. Керамика с "нарязана" външна повърхност

Външната повърхност на тези съдове, а по изключение и вътрешната, е изцяло покрита с гъсто разположени дълбоки врязвания, чрез които е нанесена украсата. Тази керамика се различава значително от описаните вече три технологични групи и представлява голяма част от изследвания раннохалколитен керамичен комплекс. Може да се раздели на светлокафява (подгрупа D1) и сивочерна (подгрупа D2).

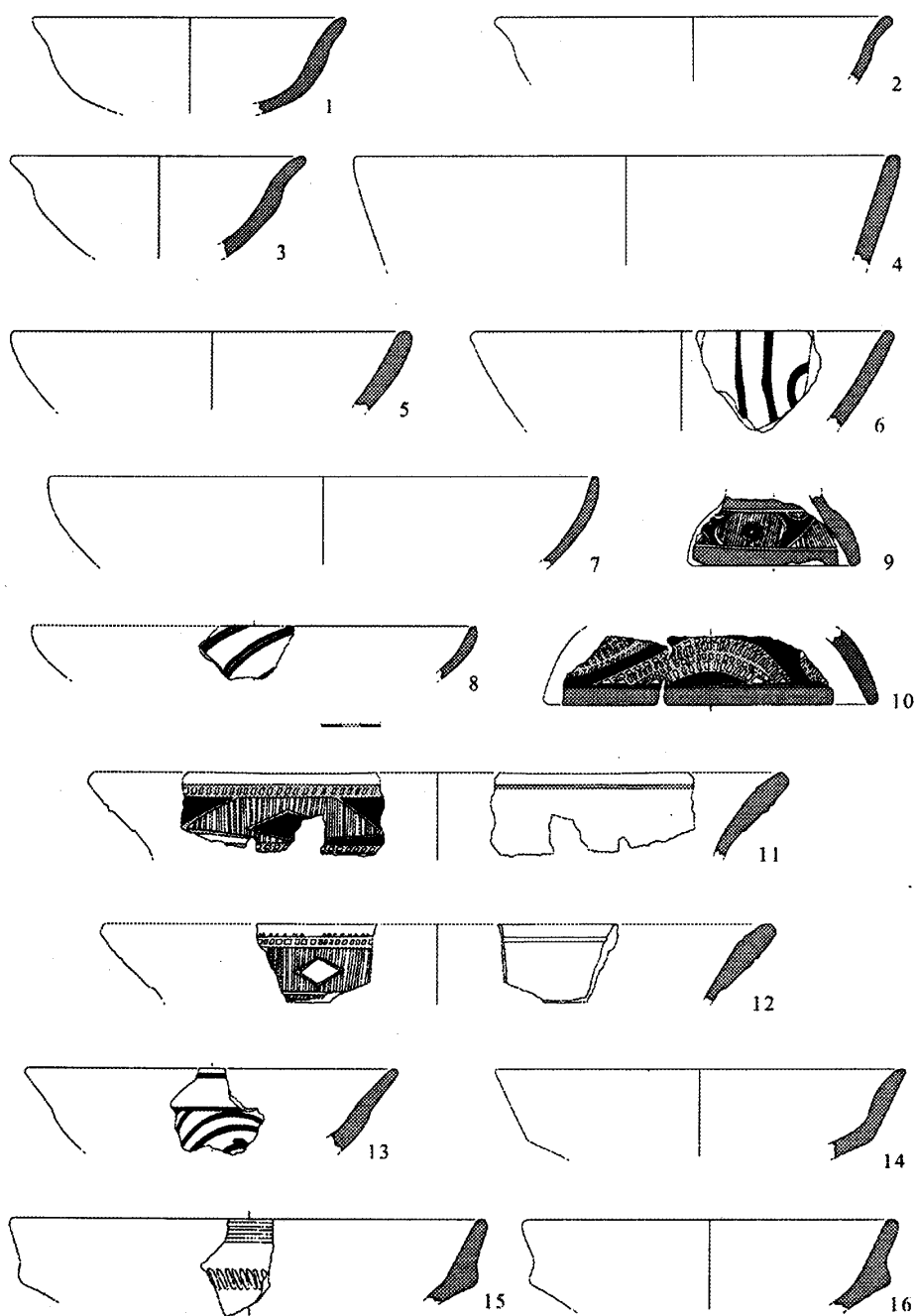
Външната и вътрешна повърхност на съдовете и от двете подгрупи е била добре загладена, с последващо нанасяне на врязана украса от гъсто разположени дълбоки врязвания отвън, а по изключение и отвътре. Различието в цветовете вероятно се дължи на особености при изпичането. В подгрупа D1 цветът на двете повърхности е светлокафяв, отделни фрагменти имат керемиденочервен отенък. По вътрешната страна понякога личат по-тъмни сиво-черни петна. В подг-

рупа D2 цветът на външната повърхност е сивочерен. Вътрешната повърхност на тези съдове е видимо по-светла - кафява или червена, но в редки случаи и сиво-черна. В подгрупа D1 се среща едноделен светлокафяв лом или триделен в два варианта: в единия случай със средна сива и две странични светлокафяви ивици, а в другия - със средна червена и две странични тъмнокафяви ивици. Ломът в подгрупа D2 е едноцветен сивочерен или двуцветен с вътрешна червена и външна сиво-черна ивица. В някои случаи ломът е триделен - вътрешна кафява и две външни тъмносиви ивици. Неорганичният опоснител в глинено тесто на съдовете от двете подгрупи е в сравнително голямо количество - едрозърнест варовиков (от 1 до 3 мм) и/или от счукал потвърд камък, както и дребни камъчета, които ясно се виждат в лома на някои керамични фрагменти. Органичен опоснител във вид на слама и животински екскременти също е добавян към тестото.

Като цяло керамиката от тази технологична група изглежда по-грубо изработена от тази във вече представените групи. Преобладават големите и дълбоки хранилищни съдове с дебелина на стените до 2 см. По-тънки стени имат купите и разлатите паници, които стоят на високо кухо столче. Характерна за групата е изключително богатата украса, покриваща плътно външната, а в редки случаи и вътрешната повърхност на съдовете. Врязаната украса по правило е инкрустирана с бяло вещество. Освен самостоятелно, тя се среща и в съчетание с графит и/или червена пастозна боя. Пастозната най-често украсява устийната част и столчетата на купите и паниците; по-рядко, но съчетанието с врязаната може да се види и по стените на големите хранилищни съдове. В някои случаи в подгрупата на светлата керамика, след нанасянето на врязаната украса големи участъци от външната повърхност са покрити плътно с бяло вещество. Мотивите са също разнообразни, геометрични, в сложни композиции. По-често срещани са триъгълници с вписана точка, спираломеандри, ромбове и дъги, изпълнени със снопове от успоредни линии.

Керамични сортове

Серия 1. Широки разлати паници с обособена от тялото и профилирана навън устийна част (обр. 2 1-3). Чрез негативно профилиране отвън устийната част е разграничена от слабо заобленото тяло. В повечето случаи има видимо изтъняване на стената по посока към устийния ръб. Устийният диаметър варира от 30 до 42 см. Дебелината на стените е 0,4-0,7 см. Дъното е равно или пръстеновидно. Позитивна графитна украса, изпълнена чрез различни геометрични мо-

Обр. 2. Селищна могила Капитан Димитриево, сондаж VIII. Ранен халколит. Керамични съдове: паници (1-8); паници върху столче (9-12); паници с прелом, серия 1 (13-15). Орнаментация: графитна (6, 8, 13); графитна, с червена пастозна боя и бяло инкрустиран кербшнит (10) или врязана (9); графитна, бяло инкрустиран кербшнит и врязана (11); врязана (12); канелюрна (15).

Fig. 2. Tell Kapitan Dimitrievo, Trench VIII. Early Chalcolithic. Pottery: dishes (1-8); footed dishes (9-12); biconical dishes, series 1 (13-15). Decoration: graphite (6, 8, 13); graphite, with red paste-like paint and Kerbschnitt incrustation with a white substance (10) or incisions (9); graphite, with Kerbschnitt incrustation with a white substance and incisions (11); incised (12); fluted (15).

тиви, понякога покрива стените, дъното и устийната част на съдовете. Най-често срещания мотив е триъгълник с вписана точка, заедно със спирали, спираломеандри, дъги и триъгълници.

Серия 2. Разлати паници с прав устиен ръб, понякога заравнен отгоре (обр. 2 4-6). Стените на тялото са слабо издути. Дъното е равно. Устийният диаметър варира от 18 до 40 см. Дебелината на стените е от 0,5 до 1 см. Отделни съдове са покрити по двете страни с графитна позитивна украса.

Серия 3. Дълбоки или среднодълбоки паници с профилирана навътре устийна част (обр. 2 7-8). Имат заоблено тяло и равно дъно. Устийният диаметър варира между 14 и 26 см. По-светлите съдове (технологична група А) нямат украса. Някои от тъмните излъскани съдове (технологична група В) носят позитивна графитна орнаментация върху двете повърхности.

Паници с профилирана навън устийна част, поставени върху широко конично и кухо столче (обр. 2 9-12). Устийният диаметър варира от 22 до 40 см, а диаметърът на столчето - от 8 до 18 см. Тези съдове принадлежат към технологична група D. Украсата им е комбинирана - врязана, инкрустирана и графитна. Подустийната част от вътрешната страна е ограничена отдолу с врязана и инкрустирана с бяло хоризонтална линия, а в редки случаи обособената подустийна лента е покрита с червена пастозна боя. Подустийното поле отвън е неукрасено, а орнаменталната композиция надолу е изпълнена с кербшнит, врязване и инкрустиране. Композицията върху тялото на съда е представена от хоризонтални полета с успоредни вертикални врязани линии, в които са вписани редуващи се негативни ромбове и мотиви тип пясъчен часовник. Повърхността на вписаните геометрични елементи е покрита с графит. В някои случаи композицията е представена от хоризонтални или наклонени ленти с врязани успоредни линии. Украсата на столчето е организирана в отделна композиция, ограничена отгоре и отдолу с две хоризонтални врязани линии. Една композиция е представена от елипси и триъгълници, запълнени с вертикални успоредни врязани линии с вписан негативен кръг с точка в тях; между основните мотиви са врязани У-видни негативни мотиви с точка; всички негативни полета в композицията са покрити с графит. Друга композиция е изградена от спираломеандри, изпълнени с широка лента в техника кербшнит и бяла инкрустация; в останените полета отгоре и отдолу със същата техника са нанесени дъговидни мотиви; негативните полета са запълнени с графит, а хоризонталната широка лента между композицията и ръба на осно-

вата е покрита с червена пастозна боя.

Паници с прелом. Паници с двуделно оформено тяло и изразен прелом. Имат обърнатоко-нична долна част; горната е слабо конична (с почти прави стени) или слабо обърнатоко-нична. Технологични групи А и В. Могат да се обособят две серии.

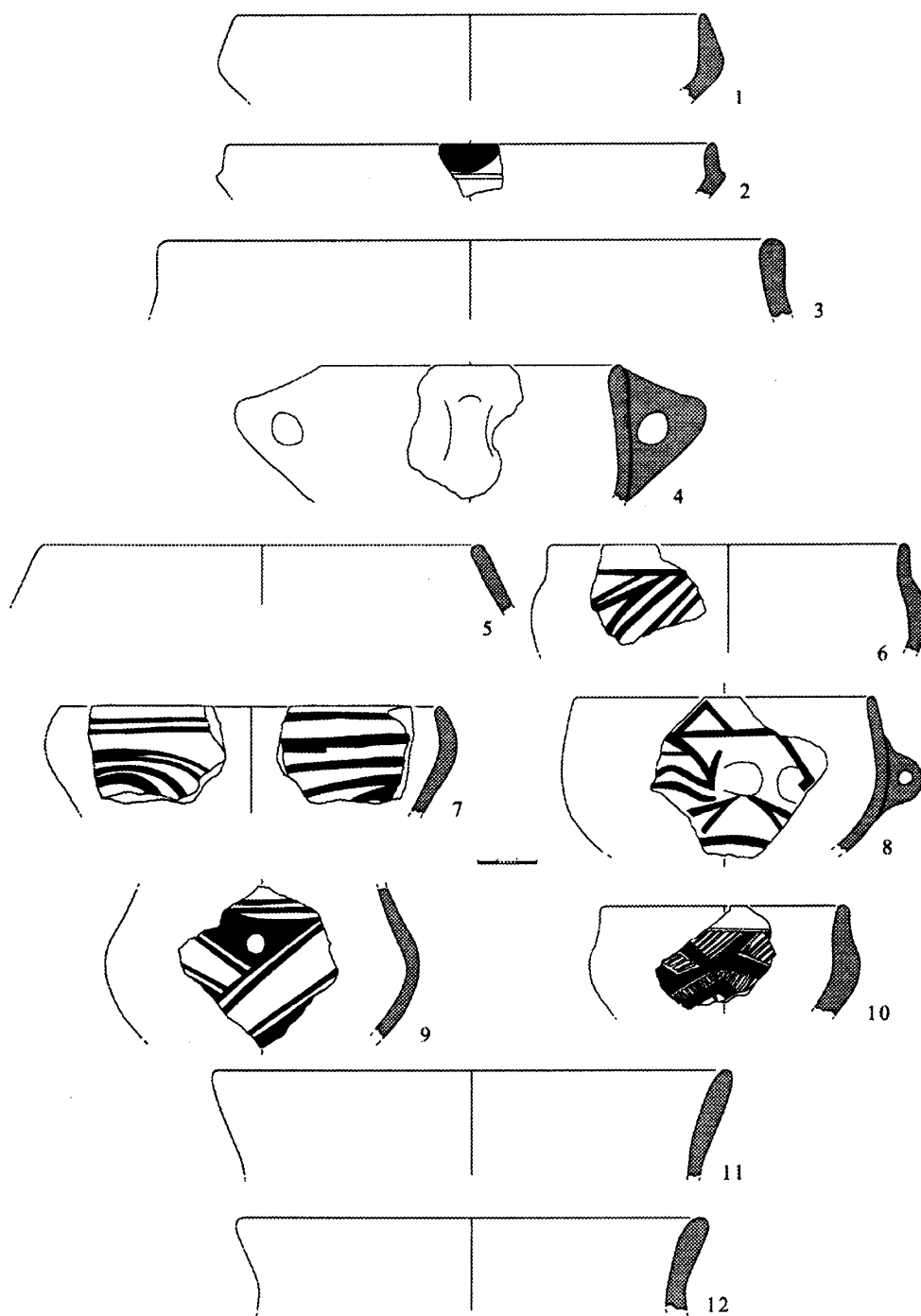
Серия 1. Конично-конични паници. Тип а. Имат ясно изразен прелом отвън, който разграничава двете части на тялото (обр. 2 14). Горната е сравнително ниска, със слабо изразена обърнатоко-нична форма и изтъняващо право устие. Долната част на съда е по-висока, с ясно изразена обърнатоко-нична форма. Дъното вероятно е равно. Стените имат дебелина от 0,7 до 1 см. Диаметърът на устието е около 18 см. Украса липсва. Тип б. Устийната част е слабо обърнатоко-нична; чрез удебелен и понякога асиметрично профилиран отвън прелом преминава в обърнатоко-нично тяло (обр. 2 13, 15, 16). Дъното вероятно е равно или конкавно, но слабо удебелено и профилирано от страни. Стените са с дебелина 0,7 см, а при прелома 1-1,5 см. Диаметърът на устието е 22-26 см. По-голяма част от тези съдове са без украса, но някои от тях имат по устието или по външната част на прелома украса от успоредно разположени коси врязвания или канелюри. Рядко се среща и графитна орнаментация по двете повърхности на съда.

Серия 2. Паници с прегънато устие. Тялото е двуделно, с удебелен прелом. Горната ниска част е слабо конична отвън; отвътре диаметърът на устието е приблизително равен на вътрешния диаметър на съда на нивото на прелома. Долната висока част на тялото е обърнатоко-нична, а дъното - равно. Тип а. Удебеленият прелом преминава плавно нагоре към устийния ръб (обр. 3 1). Стените имат дебелина до 0,6 см, а при прелома - до 1,4 см. Диаметърът на устието варира от 19 до 22 см. Тип б. Удебеленият прелом преминава стръмно към стената на горния дял (обр. 3 2). Стените имат дебелина до 0,6 см, а при прелома - от 0,9 до 1,2 см. Диаметърът на устието е 21-24 см.

Паници с лилиевидна форма (обр. 4 8, 9). Представени са много слабо в керамичния комплекс - налични са само няколко устийни фрагмента. Технологична група А. Нямат украса или имат графитна позитивна орнаментация, разположена по вътрешната страна на съда.

Дълбоки купи. Сравнително дълбоки съдове с голям устиен диаметър, вариращ от 18 до 40 см. Устийната част е права или слабо профилирана навън, а тялото е слабо издуто (обр. 3 3). Дъното е равно. Дебелината на стените е от 0,7 до 1,3 см. Технологични групи А и В. Украса липсва.

Дълбока купа с две (?) вертикални дръжки

Обр. 3. Селищна могила Капитан Димитриево, сондаж VIII. Ранен халколит. Керамични съдове: паници с прелом, серия 2 (1-2); дълбока купа (3); дълбока купа с две дръжки (4); купи (5-12). Орнаментация: графитна (2, 6-9); графитна и врязана с бяло инкрустиране (10).
 Fig. 3. Tell Kapitan Dimitrievo, Trench VIII. Early Chalcolithic. Pottery: biconical dishes, series 2 (1-2); deep bowl (3); two-handled deep bowl (4); bowls (5-12). Decoration: graphite (2, 6-9); graphite and incrustation, inlaid with a white substance (10).

(обр. 3 4). Тялото е заоблено, а устието е право и слабо изтъняващо. Дъното вероятно е равно. Устийният диаметър е около 15 см, а дебелината на стените е до 1,2 см. Двете (?) вертикални дръжки са разположени симетрично в най-високата част на съда. Имат елипсовидно сечение и ъгловидна форма. Единственият наличен съд принадлежи към технологична група В.

Купи. Профилът на стената позволява разграничаването на четири серии.

Купи. Профилът на стената позволява разграничаването на четири серии.

Серия 1. Дълбоки съдове със слабо конична горна и заоблена долна част (обр. 3 5); в някои случаи стените на горния дял са слабо конкавни; дъното е равно. Устийният ръб обикновено е прав, в отделни случаи профилиран навън. Диаметърът на устието варира от 12 до 30 см. Дебелината на стените е от 0,5 до 0,9 см. Технологична група А. Съдовете са без украса.

Серия 2. Среднодълбоки съдове с дъговидно извита устийна част; максималният диаметър се намира в горната част на височината им (обр. 3 7). Устието е профилирано навътре, слабо изтъняващо и понякога заравнено отгоре. Дъното е равно, в някои случаи пръстеновидно. Диаметърът на устието варира от 12 до 20 см, а дебелината на стените е от 0,4 до 0,6 см. Технологични групи А и В. Част от съдовете са украсени с позитивна графитна орнаментация по двете повърхности.

Серия 3. Среднодълбоки съдове с издуто заоблено тяло и права устийна част, слабо профилирана навътре или навън (обр. 3 6, 8, 9). Много често в най-широката част на съда е моделирана малка вертикална дръжка или конична пъпка. Дъното вероятно е равно. Дебелината на стените е от 0,4 до 0,7 см. Диаметърът на устието варира от 12 до 20 см, в редки случаи до 40 см. Технологични групи А и В. Графитната позитивна украса покрива цялата външна повърхност на заобленото тяло; устийната част на някои съдове е също украсена - с плътна графитна лента или коси успоредни линии. Преобладават композициите от спираломеандровидни мотиви. Серията включва и керамичен съд от технологична група D (обр. 3 10). Композицията покрива само тялото; изпълнена е чрез врязване и рисуване с графит. Представена е от врязани триъгълни, ромбовидни и ъгловидни мотиви, запълнени с успоредни врязани линии, а негативните ленти между тях са покрити с графит. Дебелината на стените е около 0,5 см. Диаметърът на устието е 14 см. Дъното вероятно е равно.

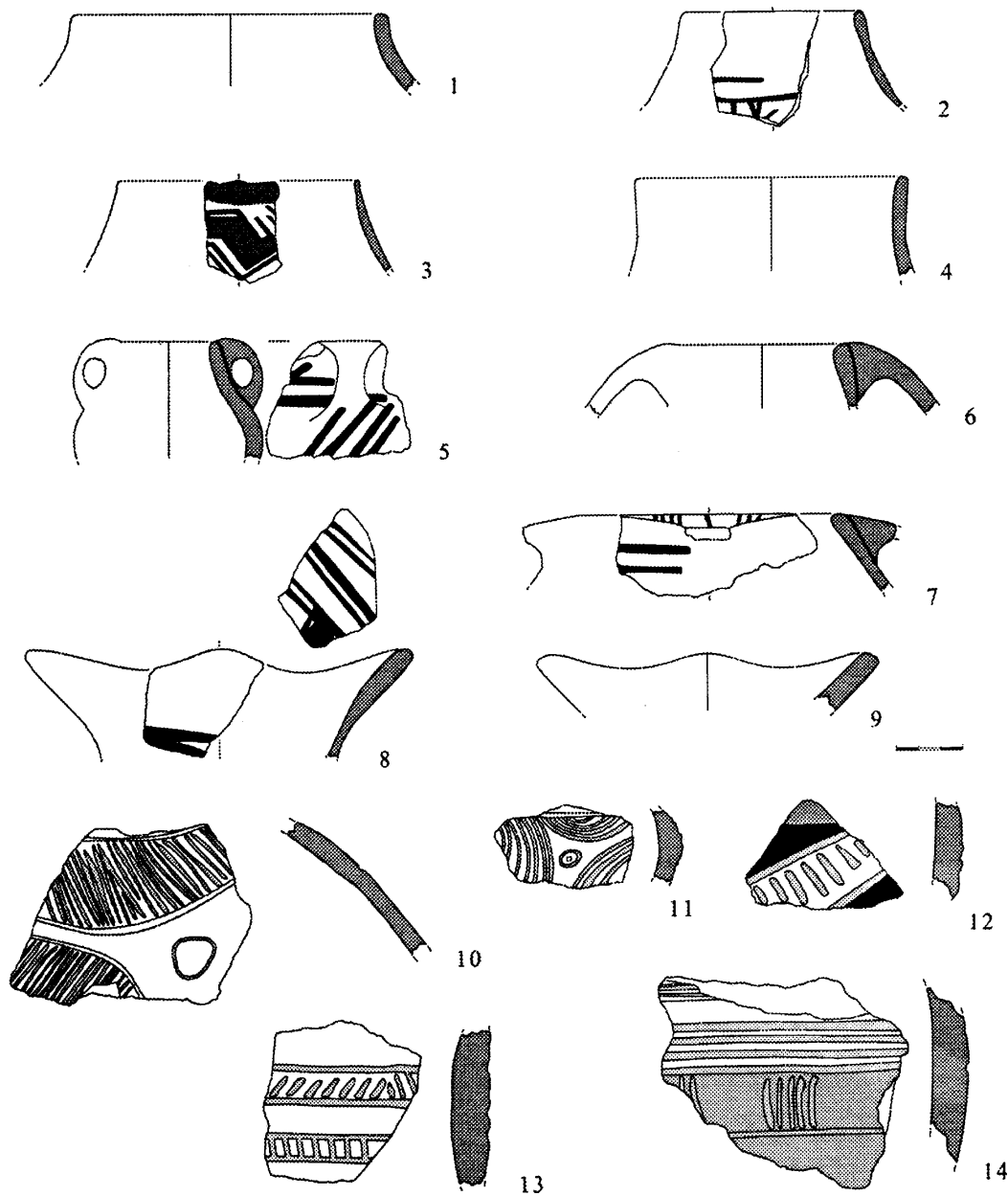
Серия 4. Среднодълбоки съдове с издуто заоблено тяло и обособена права устийна част, профилирана навън (обр. 3 11, 12). Дъното вероятно е равно. Дебелина на стените варира от 0,4

до 0,6 см. Диаметърът на устието е от 12 до 30 см. Технологични групи А и В. Част от съдовете са покрити отвън и в приустийната част отвътре с позитивна графитна украса.

Гърневидни съдове. Затворени издути съдове, тялото на които постепенно преминава в устийната част (обр. 4 1-4). Устийният ръб е прав и заравнен отгоре или удебелен и слабо профилиран навън. Дъното е равно или конкавно. Диаметърът на устието варира от 8 до 18 см, а дебелината на стените е от 0,3 до 0,6 см. Технологични групи А и В. Украсата, когато е налична, е графитна, разположена по външната част на тялото на съдовете. Понякога кафява пастозна боя запълва полета между стъпаловидно оформените графитни линии, а плътна лента подчертава устието от външна страна. По изключение подустийното пространство на един съд е украсено с концентрично разположени, едва забележими хоризонтални плитки канелюри.

Гърневидни съдове с две вертикални дръжки (обр. 4 6, 7). Имат сферично тяло и две срещуположни вертикални лентести дръжки, свързващи устието и горната част на тялото. Устийният ръб е прав. Дъното е равно или пръстеновидно. Диаметърът на устието е от 8 до 13 см, дебелината на стените е 0,4 до 0,6 см. Технологични групи А и В. Графитна позитивна украса е нанесена в част от случаите по цялата външна повърхност, включително по външната страна на дръжките. Един малък съд има обособена от сферичното тяло устийна част (обр. 4 5). Устието е право. Дръжките му са малки, почти шайбовидни, с овално сечение; разположени са симетрично от двете страни на съда като започват от устието и достигат до началото на прелома към тялото. Украсата е графитна, позитивна и покрива изцяло външната повърхност с геометрични и линейни мотиви.

Хранилищни съдове. Дълбоки съдове със слабо издуто тяло и равно дъно. Диаметърът на устието е между 30 и 40 см, а дебелината на стените е 1-2 см. Технологична група D. Външната повърхност на тези съдове е изцяло покрита с гъсто разположени дълбоки врязвания. Мотивите обикновено са ленти, изпълнени с вертикални врязвания или успоредни насечки, инкрустирани с бяло вещество (обр. 4 10, 13, 14). Украсата в техника кербшнит е често срещана в криволинейни мотиви - дъги и спираломеандри (обр. 4 11). В много случаи лентите с вертикални врязвания очертават триъгълници, в центъра на които е вписана врязана и инкрустирана окръжност с набодена ямичка в средата. По изключение някои от големите съдове също имат графитна украса, комбинирана с врязаната, която покрива плътно по-голяма част от външната им

Обр. 4. Селищна могила Капитан Димитриево, сондаж VIII. Ранен халколит. Керамични съдове: гърневидни (1-4); гърневидни с две дръжки (5-7); лилевидни паници (8-9); хранилищни съдове (10-14). Орнаментация: графитна (2, 3, 5, 7, 8); инкрустиран кербшнит (11); врязана (10); врязана с бяло инкрустиране (13); графитна и врязана с бяло инкрустиране (12); врязана с бяло инкрустиране и полета с бяло покритие (14).

Fig. 4. Tell Kapitan Dimitriev, Trench VIII. Early Chalcolithic. Pottery: pot-shaped vessels (1-4); pot-shaped vessels with two handles (5-7); lily-shaped dishes (8-9); storage vessels (10-14). Decoration: graphite (2, 3, 5, 7, 8); incrustated Kerbschnitt (11); incised (10); incised, incrustated with a white substance (13); graphite and incised, incrustated with a white substance (12); incised, incrustated with a white substance, and the fields painted in white (14).

повърхност (обр. 4 12).

Като цяло керамичният комплекс от проучения раннохалколитен пласт в селищната могила Капитан Димитриево носи основните характеристики на тракийската култура Караново V - Марица, но с някои локални особености. Като специфичен елемент за западните части на Тракия може да се приеме появата на червена полирана керамика, чиято външна повърхност е украсена с графит или битум. Подобни съдове са регистрирани и в раннохалколитния пласт на Яса тепе (без украсата с битум) (според кратко споменаване на Детев 1976, 126). Заедно с останалата сигнификативна керамика, червените съдове с графитна украса могат да се разглеждат като хронологически индикатор за периода на ранния халколит.

Представеният керамичен комплекс е в значителна степен хомогенен и не позволява убедителна вътрешна периодизация. Единствената засега обоснована стратиграфски периодизация на керамичното развитие на култура Караново V - Марица се отнася за керамичния комплекс от сектор N-S на селищната могила Караново. Разстоянието между двете селища е много голямо за сигурна относителна хронология, но все пак няма да бъде лишено от основания твърдението, че комплексът от Капитан Димитриево принадлежи към един среден етап на култура Караново V - Марица.

Дребни находки. Броят на намерените в сондаж VIII предмети е сравнително голям (163 екз.), като сред тях преобладават кремъчните артефакти (99 екз.).

Оръдията на труда са представени от 4 фрагмента от каменни тесли, каменна чукалка, фрагмент от каменно точило, 2 фрагмента от костени шила, 4 стъргалки от керамични фрагменти, както и 8 фрагмента от керамични тежести. Тежестите биват три вида: конични с конвексни стени и ямичка отгоре, плоски конични с конвексни странични стени и плоски кръгли (обр. 5 1-3); дупката за окачване в първите два случая е в горната част на тялото, а в третия - в средата и е по-голяма. Запазените фрагменти на две тежести от третия вид имат канелюрна украса от едната си страна; и в двата случая са нанесени по два срещуположни мотива от по две вписани дъги, като в единия - и по една по-малка дъга в двата края на оставащото между големите мотиви пространство. Докато първите два вида тежести без съмнение са използвани за тъкачен стан, предназначението на третия вид (като се има предвид по-голямата дупка и едностранната украса) остава неясно.

Значителната част от кремъчните артефакти (80%) произхождат от долната част на проуче-

ния пласт (дълбочина 2,00-1,20 м). Комплексът включва 5 ядра, неретуширани пластини, както и многобройни отломъци и използвани оръдия (табл. 1). Структурата му свидетелства, че районът от могилата, в който попада сондаж VIII, е използван дълго време през ранния халколит като място за производство на кремъчни оръдия.

Керамичната антропоморфна пластика е представена от три фрагментирани фигури.

Първата фигура (обр. 5 11) е изработена от един къс глина (запазена височина 5 см) и има сиво-черна загладена повърхност. Може да бъде дефинирана като полулежача или полунаведена (в зависимост от това, дали се поставя "сediaща" или стояща на краката си). Женското тяло е представено със силно изразена стеатопигия, краката са къси, неразчленени и стесняващи се надолу (най-долната им част липсва), талията е много тясна, ръцете са маркирани с къси израстъци встрани (частично отчупени), главата явно е била малка (липсва). Повърхността на тялото (с изключение на гърба) е покрита с връзана украса: краката са разграничени с връзана линия, която започва от долния връх на голям полов триъгълник с издълбана ямичка в него; под шията е нанесен V-образен мотив; задните части са отбелязани с криволинейна украса. Връзаната украса, поне в долната половина тялото, е била инкрустирана с червено вещество, което поне отзад е покривало и повърхността между връзаните линии.

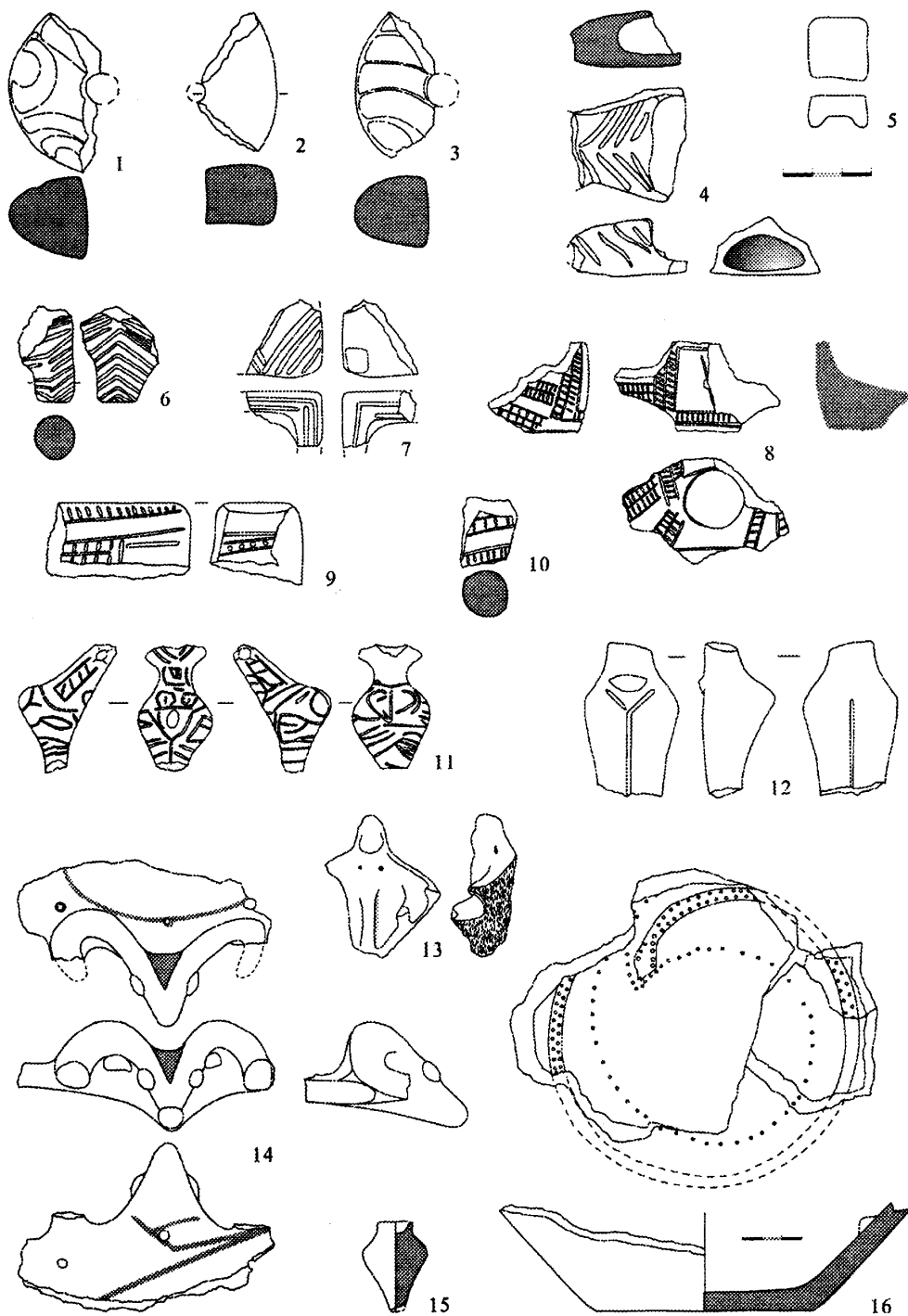
Другата фигура (обр. 5 12) е била изправена, с реалистично представена долна част на тялото (долната част на краката липсва). Краката са долепени, но разграничени - отпред с връзана линия, достигаща до долния връх на половия триъгълник, горната страна на който е релефно издаден. Талията е тънка; там статуетката е била счупена, а мястото на отчупването - загладено. Явно тя е продължила да функционира по принципа *pars pro toto* и това свидетелства, че именно долната част на женските антропоморфни фигурки е тясно свързана с техните обредни функции.

Третият фрагмент от антропоморфна фигурка е слабо информативен.

Намерен е и костен предмет, който наподобява антропоморфно (?) изображение с разперени ръце (обр. 5 13). Изрязан е от втори шиен прешлен на глиган⁴ чрез запазване на част от естествената му форма.

Фрагментите от керамични култови масички се отнасят към поне два от характерните за ранния халколит в района видове. Единият вид е представен от масички с квадратна форма, с равна загладена горна повърхност и ниски крачета. Горната повърхност е украсена с четири

⁴Благодаря на д-р Л. Нинов за консултацията.

Обр. 5. Селищна могила Капитан Димитриево, сондаж VIII. Ранен халколит. Керамични предмети: кръгли тежести (1-3), модел на пещ (4), култови масички (5-8, 10), паралелепипед (9), керамични фигури (11, 12), протаме на овен (14), модел на съд (15), дъно на съд с изображение на змия (16); костен предмет: антропоморфна фигура (13).

Fig. 5. Tell Kapitan Dimitriev, Trench VIII. Early Chalcolithic. Ceramic items: round weights (1-3), oven model (4), small cult altars (5-8, 10), parallelepiped (9), ceramic figurines (11, 12), ram's head (14), model of vessel (15), vessel bottom with representation of snake (16). Bone item: anthropomorphic figurine (13).

врязани мотива, които заемат ъгловите полета и се допират (обр. 5 7); мотивите са съставени от няколко врязани вписани дъги; между мотивите в средата на масичката остава ромбовидно негативно поле. Страните и крачетата са украсени с мотив от два вписани П-образни врязани елемента. Другият вид е представен от триъгълна масичка с по-къса задна страна и вписано легенче, поставена върху три плътни крачета (обр. 5 8); по всяка вероятност над предния ъгъл е имала протоме. Отвън и отдолу добре загладената сиво-черна повърхност е покрита с богата украса от единични, двойни и тройни ленти, представени в техника кербшнит. Останалите два фрагмента от култови масички носят врязана украса, но видът им не може да бъде възстановен. Към тази група находки отнасям и миниатюрно столче на четири ниски крачета, с равна горна повърхност (обр. 5 5).

Сред най-интересните предмети е малък модел на пеш (обр. 5 4). Пешта е ниска, но широка, слабо се стеснява назад, отгоре на купола е оформено релефно "било"; горната повърхност е покрита с врязана украса тип рибена кост. По всяка вероятност този модел на пеш е бил част от по-голям отворен модел на жилище или светилище.

Зооморфните изображения са разнообразни. Между тях са две доста схематични малки керамични зооморфни фигурки, представящи животни на четири крака.

Особен интерес обаче предизвиква протоме на овен (обр. 5 14), моделирано на ръба на съвсем плитка керамична "паничка" с диаметър около 20-22 см. Цялата повърхност на предмета е кафява, излъскана. Главата и силно извитите рога са реалистично моделирани (предните части на рогата са отчупени), очите са релефни. Горната част на главата е украсена с висящ графитен триъгълник. Зад протомето личи дъговидна графитна линия, явно част от графитна окръжност на около 1,5 см отвътре под устието на "паничката". По долната страна на предмета също е била нанесена украса от пресичащи се графитни линии. По периферията на "паничката" са пробити малки дупки, отстоящи близо една от друга. Интерпретацията на предмета е затруднена главно заради липсата на голямата част от него. Във всеки случай овенът има място в древноземелските обреди за плодородие. По фрагмент от придънната част на отворен керамичен съд (вероятно паница) е частично запазено релефно изображение на змия (обр. 5 16). Тя е спираловидно навита по стените на съда, главата ѝ достига дъното. Главата е обемно моделирана, почти реалистично, показан е раздвоен език на влечугото. Отгоре по релефното тяло са нанесени два успоредни реда от малки

плитки ямички. Пред главата на змията започват два лъча от точковидни ямички: единият преминава по периферията на дъното и се слива с втория, който "се върти" спираловидно между витките на релефната спирала на змииското тяло. Змията е основен символ на плодородие в ранноземелското мислене и като такъв обикновено се подразбира смокът.

Комплексът дребни находки от сондажа включва още няколко: дръжка от керамична лъжица, фрагменти от две гривни от мида *Spondylus*, малък керамичен модел на гърневиден съд с остра долна част (обр. 5 15), фрагмент от керамичен паралелепипед с врязана и бяло инкрустирана украса по горната и двете къси странични стени (обр. 5 9).

Кремъчен ансамбъл. Подложеният на типологическо описание и трасологически анализ кремъчен материал от сондаж VIII на селищната могила Капитан Димитриево наброява 99 артефакта. Настоящото изложение е кратко продължение на публикуваните вече резултати от проучването на кремъчния ансамбъл от другите сондажи на могилата от етапа 1998-1999 г. (Гачов 1999; Гюрова 2001)

Трасологическият анализ е осъществен с помощта на микроскопи МБС 10 (до 100 X) и МЕТАМ Р 1 (до 500 X).

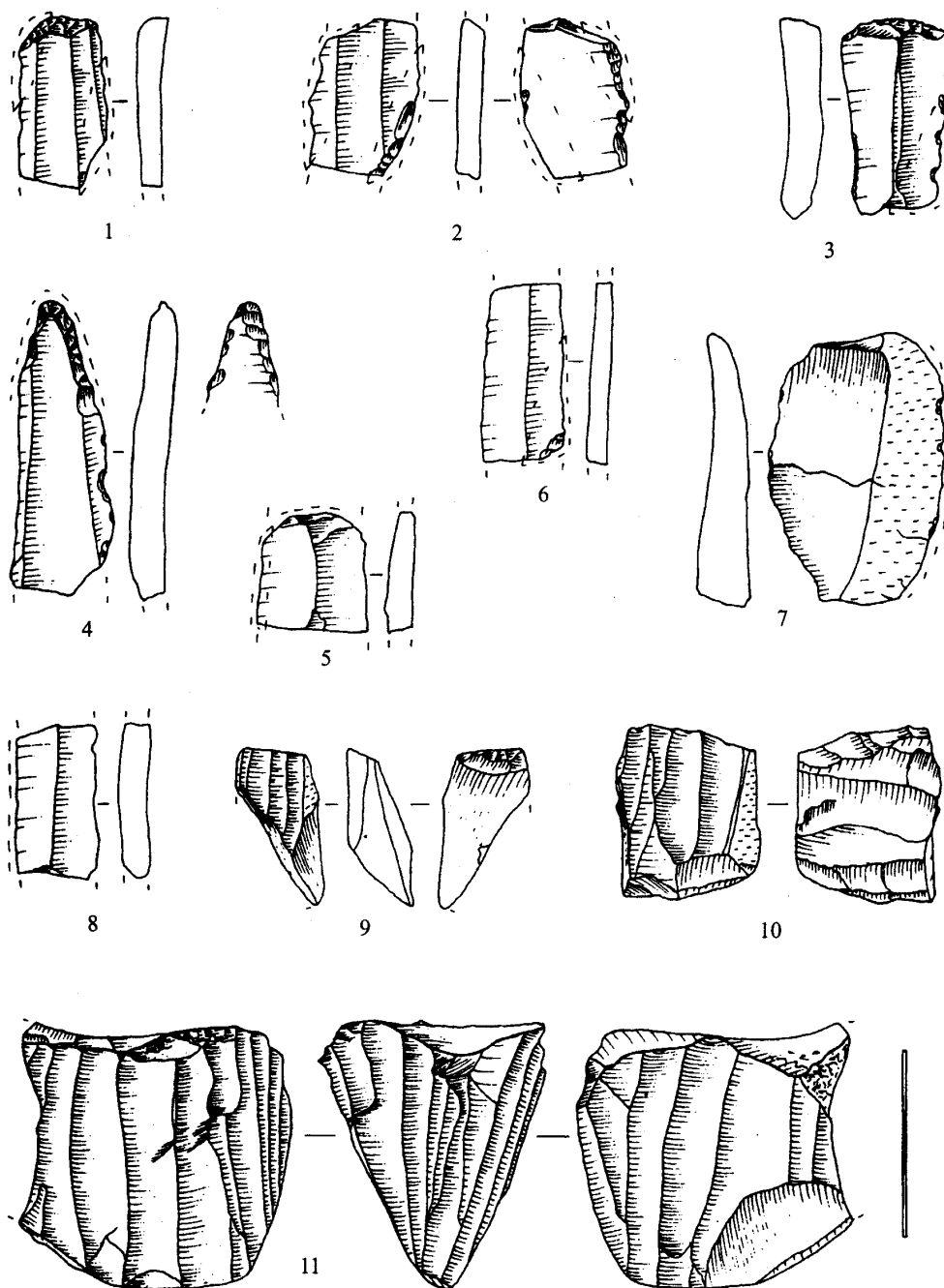
артефакти	анализирани	със следи
ядра	5	-
отломъци	14	1
пластини и пластинки	37	12
фрагменти	26	1
люспи	3	-
типологически оръдия	14	4
о б щ о	99	18

Таблица 1. Структура на кремъчната колекция

Техно-типологическо описание

Ядра - 5 екз. Едноплощадково ядро за пластини и пластинки с околна отломъчна (обр. 6 11); 2 едноплощадкови ядра за пластинки и микропластинки, оформени върху отломъци, от които едното е с опит (обр. 6 10), а другото - с реализирана смяна на ориентацията. Има и 2 фрагмента от ядра за пластинки и микропластинки, едното от които е в перфектен стадий на подготовка на ударната прощадка и отломъчната повърхност (обр. 6 9).

Отломъци - 14 екз. Този тип артефакти са разнообразни по форма, предимно неправилна, с размери, вариращи между 1,2 x 1,6 x 0,4 и 5,3

Обр. 6. Селищна могила Капитан Димитриево, сондаж VIII. Ранен халколит. Ядра за пластинки и микропластинки (9-11); типологически оръдия: стъргалки (1, 3), пластина с ретуш (2), свредел (4), пластини със следи от употреба (5, 6, 8), отломък с утилизационни следи (7). Идентифицирани функции: елементи от сърп (1-3, 6); комбинирано оръдие (5); остързване на свежа кожа (8); елемент от диканя(?) (7).
 Fig. 6. Tell Kapitan Dimitriev, Trench VIII. Early Chalcolithic. Nuclei for blades and microblades (9-11). Typological tools: endscrapers (1, 3), retouched blade (2), perforator (4), blades with use traces (5, 6, 8), flake with use traces (7). Identified functions: sickle inserts (1-3, 6); combined tool (5); hide scraping blade (8); threshing-board insert (?) (7).

х 3,8 x 1,3 см. Пет отлъмъка са със следи от горене, с частично корово покритие са само 2.

Пластини и пластинки - 37 екз. Всички пластини (34) са запазени като фрагменти: 7 основни, 22 средни и 5 върхови. Преобладават пластините с прави профили и трапецивидни сечения. Ширините варират между 1,0 и 3,5 см, а дебелините - между 0,2 и 0,7 см. Екземплярите с частично корово покритие са 5, а със следи от горене - 3. Пластинките са 3: 1 цяла - връшник с размери 3,6 x 0,7 x 0,3 и 2 основни фрагмента.

Фрагменти - 26 екз. Повечето (23 екз.) са от отломъци, 1 - евентуално от ядро, преизползвано като чукалка и 2 - неопределяеми. Десет изделия са със следи от горене, а 5 - с частично корово покритие.

Люспи - 3 екз. фини микроотломъчета (до 1 см дълж.), които могат да се интерпретират по-скоро като отпадъци от етап на производствена верига, свързана с подготовка и поправка на ядра, отколкото с оформяне на типологически оръдия.

Типологически оръдия - 14 екз. Преобладават стъргалките от пластини - 7 бр. с изпъкнали чела, оформени с полустръмен и стръмен разнофасетъчен ретуш (обр. 6 1, 3). Един свредел е оформен върху пластина с естествено конвергентни ръбове, ретуширани с полустръмен ретуш в дисталната си част (обр. 6 4). Пластините с ретуш са 4 - 3 с билатерален нерегулярен ретуш (обр. 6 2) и 1 - с полустръмен ретуш на единия страничен ръб. Представени са и 2 фрагмента от оръдия, които не позволяват идентифициране на типа.

Функционална характеристика

Идентифицирани са функциите на 18 изделия както следва:

Сред използваните пластини (11 средни и 1 основен фрагмент) преобладават елементите от сърп - 8 екз., от които 7 са с еднолатерална (обр. 6 б) и 1 - с билатерална употреба. Останалите функции са: рязане на растения (неидентифицирани) - 1 екз.; остъргване на кожа - 1 екз. (обр. 6 8); комбинирано оръдие - за остъргване на кожа (трансверсално) и рязане на растения (латерал-

но) (обр. 6 5). Един среден фрагмент от пластина има излъскване, наподобяващо по текстура и интензитет излъскването от сърп, но е със странна конфигурация на разпространение и без линейност, поради което го квалифицирам към типа "енигматични растителни излъсквания", доста популярни в специализираната трасологическа литература.

Сред типологическите оръдия има 2 стъргалки със следи от употреба като елементи от сърп, съответно с два и с един работен ръб (обр. 6 1, 3); 1 пластина с ретуш на двата странични ръба е служила за елемент от сърп с билатерална употреба (обр. 6 2); типологическият свредел е бил използван по предназначение за пробиване (разширяване на отверстия) в камък (обр. 6 4).

Един пластиноподобен отломък със слабо овално-издължена форма наподобява по морфометрични параметри елемент от диканя. Микроследите, разположени на десния страничен ръб (слабо нащърбяване придружено с петна от линейно излъскване) потвърждават предположението за елемент от диканя в начална фаза на използване (обр. 6 7). Един фрагмент от отломък е бил използван като елемент от сърп.

В контекста на материалите от неолита и късния халколит, раннохалколитната кремъчна колекция от селищната могила Капитан Димитриево, има (поне в теоретичен аспект) свързваща роля. Тя обаче трудно може да се проследи и детерминира на базата на наличните артефакти. Важно е наличието на ядра (и техни фрагменти) за пластинки и микропластинки, които за съжаление нямат (с изключение на 1 пластинка - връшник) съответстващи полуфабрикати сред продуктите на дебитаж.

С разкопаването на сондаж в раннохалколитния пласт завърши предварителният етап на проучване на праисторическите културни напастявания на селищната могила Капитан Димитриево. През следващия (основен) етап би следвало да се направят мащабни разкопки, които действително да превърнат могилата в репер на праисторическото развитие в западните части на Тракия.

Цитирана литература:

Гацов 1999: И. Гацов. Кремъчни ансамбли от неолита и късния халколит. - В: В. Николов и др. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 115-121.
Горова 2001: М. Горова. Функционален анализ на кремъчен ансамбъл от селищна могила Капитан Димитриево. - Археология, 2001, 3-4, 38-47.
Демеб 1950: П. Демеб. Селищната могила Банята при Капитан Димитриево. - Годишник на Народния археологически музей-Пловдив, 2,

1950, 1-21.

Демеб 1952: П. Демеб. Плоската могила при с. Злати трап. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 331-341.

Демеб 1959: П. Демеб. Материали за праисторията на Пловдив. - Годишник на Народния археологически музей-Пловдив, 3, 1959, 3-80.

Демеб 1960: П. Демеб. Разкопки на селищната могила Ясамеле в Пловдив през 1959 г. - Годишник на Народния археологически музей-

Пловдив, 4, 1960, 5-59.

Детев 1976: Разкопки на селищната могила Ясамене в Пловдив през 1970 и 1971 г. - Известия на музеите от Южна България, 2, 1976, 81-141.

Николов и др. 1999: В. Николов, В. Мацанова, Т. Стефанова, В. Божилов, К. Бъчваров, И. Гацов, Е. Маринова, Л. Нинов. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999.

Tell Kapitan Dimitrievo, Peshtera Region: Study of the Early Chalcolithic Layer

Vasil Nikolov, Desislava Karastojanova, Maria Gurova

The careful study of the stratigraphy and periodization of the Early Chalcolithic Layer at Tell Kapitan Dimitrievo, Peshtera region, began with the publication of the findings from the survey excavations in 1998-1999. The aim of the survey excavations in 2001 was the conclusion of this research program. This paper focuses on the Early Chalcolithic layer which was defined in Trench VIII. This trench is located in the southern part of the tell, and covered an area of 7,5 square metres. A 1,80 m thick cultural layer immediately on top of the Late Neolithic was excavated. No architectural remains were registered.

Four technological groups were distinguished within this ceramic complex. A. Grey-black to black pottery. The vessel surface is well smoothed or with a polished surface. There is graphitic decoration on the inside and the outside. B. Light beige to brown well smoothed pottery sometimes burnished outer surface. Graphite decoration is also present. There are also incised decorations and/or flutings on the mouth or on the transition of some of the vessels. C. Red pottery with highly burnished outer surface. The inner surface is also burnished and is grey-black in colour on certain vessels. Graphite decoration is present, sometimes in combination with bitumen or sometimes only bitumen. D. Pottery with "notches" on the outer surface. The light brown or grey-black vessels are entirely covered with closely placed deep notches. This component of the decoration is often incrustation with a white substance, but sometimes a combination of graphite and red paste-like paint is also found. The ceramic complex is represented by several main kinds of vessels: dishes; dishes with a wide hollow conical foot, with an everted lip; biconical dishes; deep bowls; bowls; jug-shaped vessels with two vertical handles; storage vessels. Lily-shaped dishes are comparatively rarely met.

The ceramic complex from the Early Chalcolithic layer reveals the basic features of the Karanovo V - Maritsa culture in Thrace (most probably from its middle phase), but with certain local peculiarities. The appearance of red polished pottery (group C) is a specific element for the western parts of Thrace.

The finds from Trench VIII are comparatively numerous (163 items). Most of them are flint artefacts (99 items).

Fragmented stone adzes, a stone pestle, a part of a whetstone represent tools, fragments of bone awls, ceramic scrapers, ceramic loom weights.

Three anthropomorphic fragmented figurines were found one of them might be defined as a reclining or semi-bent position. Except for the back, the front surface is covered with incised decorations, which were incrustated at least in the lower half of the body with a red substance. The other figurine must have been in upright position and it realistically represents the lower part of a body. The third anthropomorphic fragment gives little information.

The fragments of small ceramic cult altars belong to two of the types, which are characteristic of the Early Chalcolithic in this region. The first type is represented by square altars, and the other one - by a triangular altar.

One of the most interesting finds is a low but wide model of oven. A relief ridge is placed on top of the dome.

A ram's protome draws special attention among the zoomorphic representations. It is modelled on the rim of a small shallow ceramic dish. The head and the rather crooked horns are realistically shaped. The eyes are in relief.

A relief representation of a coiled up snake is partly preserved in the inside of a sherd from the lower part of an open ceramic vessel.

The assemblage of flint artefacts includes five nuclei, numerous flakes and fragments, unretouched blades and tools. The composition of the assemblage indicates that the part of the tell, in which Trench VIII was situated, had been used for a long time in the beginning of the Early Chalcolithic as a place for the production of flint tools. Most significant is the presence of nuclei for making blades and microblades. It testifies to an innovation, which has not been yet sufficiently studied for the span of the discussed period.

Селищна могила Капитан Димитриево, Пещерско: проучване на пласта от края на ранната желязна епоха

Венцислав Божилов, Виктория Петрова

През 2001 г. бяха продължени сондажните разкопки на селищна могила Капитан Димитриево, Пещерско, с цел проучване и уточняване стратиграфията и периодизацията на неизследваните до момента културни пластове. Началото на тези проучвания беше поставено през 1998-1999 г., когато разкопките бяха концентрирани в източната и южната половина на могилата. За западната ѝ част оставаха валидни единствено кратките данни, публикувани от П. Детев (Детев 1950, 19-21); според тях там би трябвало да се намират останки от селища от бронзовата и желязната епоха. Именно поради това част от усилията през последния сезон бяха съсредоточени в този участък¹.

Цел на настоящата статия е публикуването на резултатите от проучванията на пласта от края на ранната желязна епоха в сондаж VI². Установената стратиграфия дава възможност да се изясни и уточни стратиграфската позиция на част от пластове, описани от П. Детев (Детев 1950, 19-21). Заседно с това данните за запазените архитектурни останки (зърнохранилище, огнища), както и интересния керамичен материал и находки допълват информацията за края на ранната желязна епоха в западната част на Тракия.

Стратиграфия. Сондаж VI е направен в западната част на могилата. Първоначално има правоъгълна форма с площ 3 кв. м (1,5 x 2 м) и ориентация север-юг. В хода на проучването площта му е увеличена на 16 кв. м (4 x 4 м), а ориентацията му е променена на североизток-югозапад. Източният ъгъл на сондажа има кота 97,35 м³. Достигнатата дълбочина на цялата площ на сондажа е 1,85 м, а в контролен изкоп с площ 3 кв. м (2 x 1,5 м) покрай югозападната му стена - 2,45 м.

Най-долният частично проучен пласт се отнася към късния халколит. Пластът е установен само в контролния изкоп. Горната му граница е на дълбочина 2,20 м и е маркирана от тъмна си-

во-черна прослойка с дебелина 3-5 см, съдържаща въгленчета и пепел. Съоръжения не са регистрирани.

Следва пласт с дебелина 1,60 м, материалите от който се отнасят към края на ранната желязна епоха. Най-долните 30 см от него са проучени само в контролния изкоп, но останки от съоръжения, съответно от строителен хоризонт, не са установени. Пластът нагоре е разкопан върху цялата площ на сондажа. Констатирани са останки от най-малко два строителни хоризонта, нарушени от животински дупки и ями (обр. 1).

Първи строителен хоризонт. Представен е от огнище и свързано с него силно разрушено подово ниво, части от което бяха установени в южната, източната и северната част на сондажа на дълбочина 1,50-1,40 м. Подът представлява трамбована жълта глина с дебелина 5-7 см. Следи от опалване или изпичане не са установени.

Огнището е открито в южната част на сондажа. Изградено е директно върху под на постройка. За основа на съоръжението е служил пласт жълто-бяла глина с дебелина 1,5-2 см. Следва пласт натрошена керамика, върху който е положена подовата замазка на огнището. В хода на проучването е установено, че огнището е претърпяло преустройство в хронологическите рамки на строителния хоризонт. За това свидетелстват откритите върху него две последователни замазки с дебелина 1,5-2 см. При преустройството огнището е било изместено с около 30 см в южна посока. Точните очертания на съоръжението не са установени.

Втори строителен хоризонт. Регистриран е на дълбочина 1,35-1,25 м и е маркиран от огнище и зърнохранилище. Огнището е открито приблизително в централната част на сондажа на дълбочина 1,35 м. То е силно разрушено от всички страни. Запазената част от него представлява овално петно с размери 85 x 55 см. Изградено е върху пласт светложълта глина с дебелина до 10 см. Следва тънък слой бяла глина, върху който са открити три последователни замазки с дебелина между 1,5 и 2 см. Върху запазената част на огнището са регистрирани три нарушения от дупки на колове от по-горен строителен хоризонт. Пластът светложълта глина, служил като основа на огнището, е установен в източния ъгъл на сондажа и покрай югоизточна-

¹Както и в предходните проучвателски сезони, разкопките са ръководени от Васил Николов, АИМ-БАН.

²Частта "Керамичен комплекс" е написана от Виктория Петрова, а останалият текст - от Венцислав Божилов.

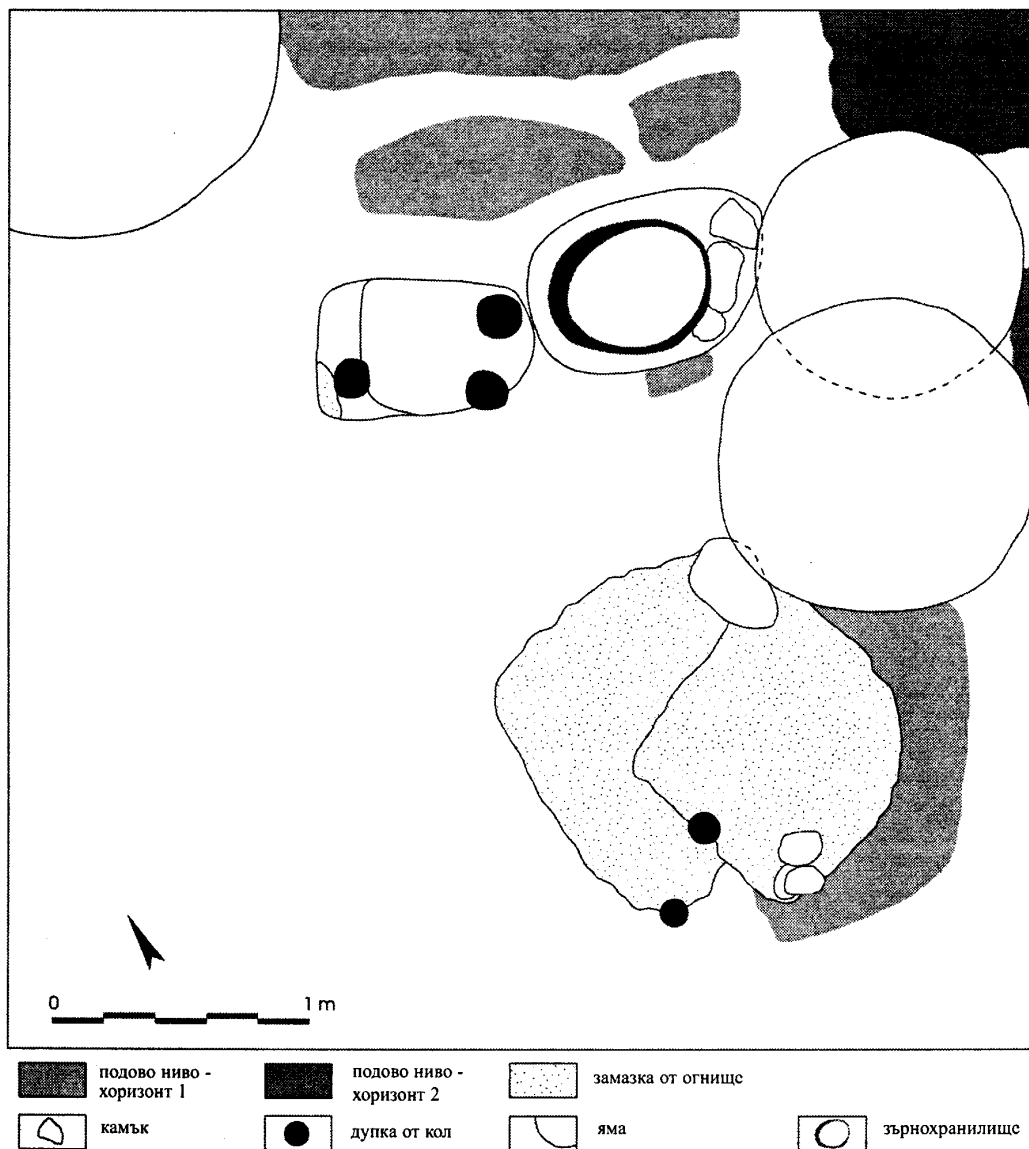
³Централният репер е с приета височина 100.00 м. Вж. Николов и др. 1999, 9.

та му стена, като на тези места върху него са открити натрошени мазилки. Вероятно представлява под на жилище, чиито граници не са установени.

Зърнохранилището (обр. 2) е открито непосредствено на изток от огнището, в западния край на предварително изкопана яма с максимален диаметър 1 м. Ямата прерязва подовото ниво на първия строителен хоризонт - дъното ѝ е регистрирано на дълбочина 1,87 м. Покрай източната ѝ стена са открити натрупани камъни - явно положени с цел да поддържат основата на зърнохранилището. Самото зърнохранилище е

изградено на място. Напречното му сечение е овално, с максимални размери 66 x 58 см. Запазената му височина е 57 см. Дебелината на стените варира между 1,5 и 3 см. Изработено е от жълто-бяла глина с обилни растителни примеси. При направата му е използвана лентеста техника. Върху външната повърхност на стената са установени две релефни ребра - вертикално и хоризонтално, вероятно свързани с техниката на изграждане на съоръжението.

До дълбочина 55 см е проучен еднороден мек сиво-кафяв пласт без особености. Установени са хранилищни ями (отбелязани като яма 1 и 3) и

Обр. 1. Селищна могила Капитан Димитриево. Сондаж VI. Архитектурни структури и ями
Fig. 1. Tell Kapitan Dimitriev. Trench VI. Architectural structures and pits

Обр. 2. Селищна могила Капитан Димитриево. Сондаж VI. Зърнохранилище от втори отроителен хоризонт

Fig. 2. Tell Kapitan Dimitriev. Trench VI. Grain deposit from the second building horizon

животински вкопавания, които нарушават двата регистрирани строителни хоризонта. Двете ями са разкрити на дълбочина 1-1,10 м, но вероятно започват от по-горно ниво. Яма 1 е регистрирана покрай югоизточната стена на сондажа. Запълнителят ѝ е сиво-кафяв. Има камбановидна форма - диаметърът ѝ на дълбочина 1,10 м е 0,80 м, а на дълбочина 1,45 м достига до 1,20 м. Яма 3 се намира непосредствено на североизток от яма 1 и е нарушена от нея. Запълнителят ѝ е тъмен сиво-кафяв. Формата ѝ също е камбановидна, с диаметри 0,70 м и 1 м съответно на дълбочини 1,10 и 1,45 м. Поради животински нарушения, достигащи дълбочина до 2,25 м, дъната на ямите не са установени със сигурност.

Горната граница на пласта от края на ранната желязна епоха е маркирана при дълбочина 60 см в южната и западната част на сондажа чрез пепелен слой с максимална дебелина 5 см.

Най-горният културен пласт с дебелина 35 см (дълбочина 55-20 см) се отнася към късноантичната епоха и е представен от каменна стена, разкрита в южната половина на сондажа. Изградена е от необработени камъни с размери до 30 x 60

см, без спойка. Стената започва от западния ъгъл на сондажа; регистрираната ѝ дължина е 2,70 м, а максималната ѝ дебелина - 1 м. Преобладаващите материали са късноантични, но се срещат и отделни фрагменти от по-ранните епохи.

Керамичен комплекс. Поради малкия размер на разкопаната площ, керамичният материал от проучените строителни хоризонти и ямите ще бъде разгледан общо, след което керамичните комплекси от ямите ще бъдат допълнително представени. Керамичният материал е изключително фрагментиран, бяха възстановени само две цели форми. Като цяло фрагментите са от съдове, изработени на ръка, но се срещат и такива, правени на гърнчарско колело (поне 10 бр.). Въз основа на начина на изработка и вида повърхност на съдовете бяха разграничени следните технологични групи.

Технологични групи на тънкостенната керамика, изработена на ръка. Разграничени са две групи: А - бежова до кафява керамика и В - сива до черна керамика; повърхността на двете технологични групи е сходно обработена - загладена до излъскана. В зависимост от начина на изпичане при керамиката от група А ломът е триделен (с една по-тъмна ивица в средата и две по-светли отстрани), докато при керамиката от група В се среща едноцветен сиво-кафяв лом. Опостнителят в тестото, от което са изработени керамичните съдове, е дребен неорганичен (до 2 мм), представен от пясък и камъчета. В тази технологична група са установени следните видове форми:

Паницы. Според профила на съда те се делят на следните основни форми:

Паницы с обънато-конична форма: тип 1 - с прав и изтъняващ устиен ръб и равно дъно (обр. 3 4); тип 2 - с прав устиен ръб, чиято горна повърхност е равна (обр. 3 6).

Паница с полусферична форма, слабо извит навътре и изтъняващ устиен ръб (обр. 3 1); съдът е снабден с вероятно две арковидни дръжки.

Паница с S-овиден профил и вероятно две вертикални дръжки; прав устиен ръб (обр. 3 12). Този вид керамични съдове не са украсени. Устиеният им диаметър варира от 24 до 31 см.

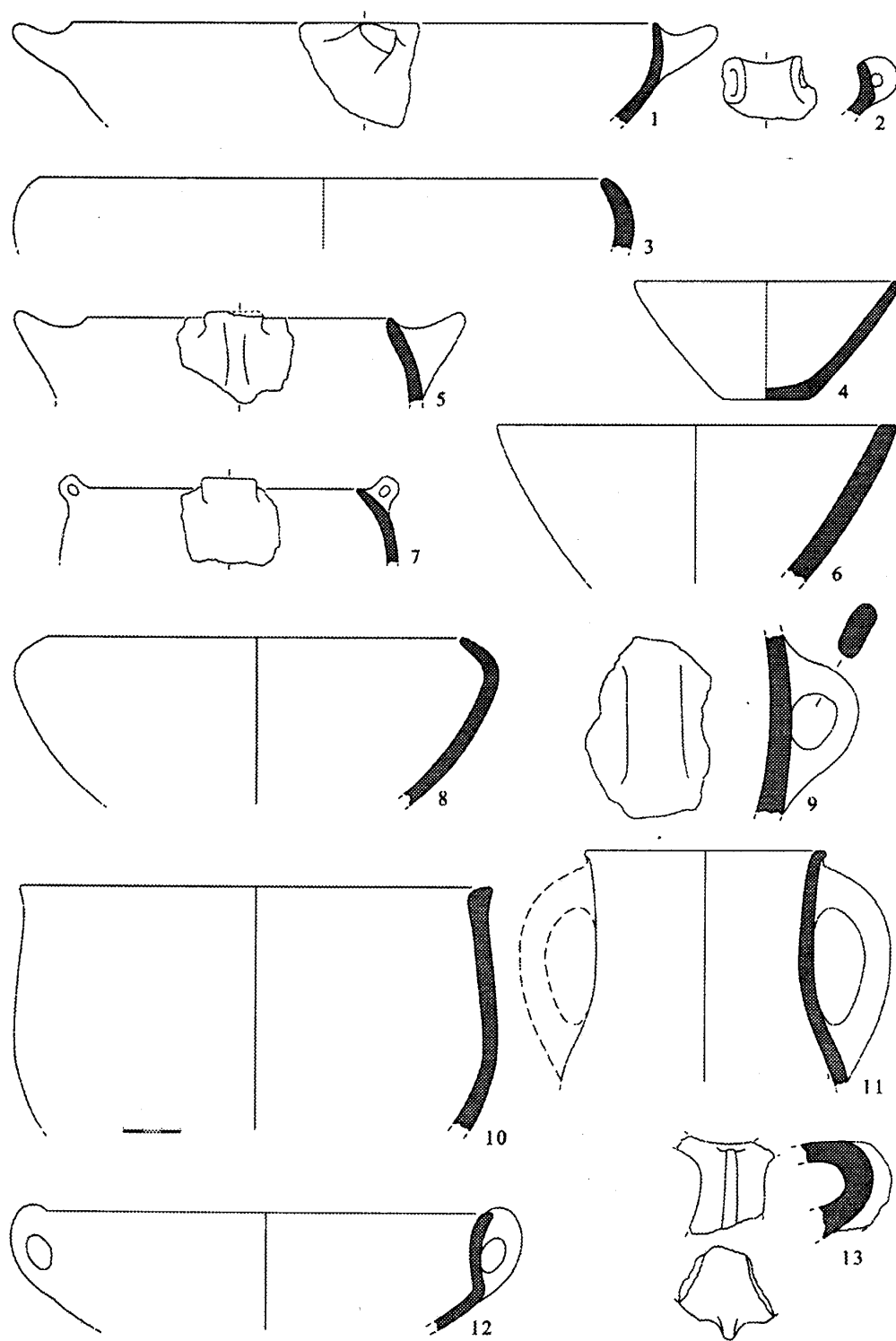
Купи. Според профила на съда те се делят на следните основни форми:

Купи със сферична форма: тип 1 - с изтъняващ устиен ръб и вероятно две тунелести дръжки (обр. 3 7); тип 2 - с изтъняващ устиен ръб и вероятно две езичести дръжки, чиято долна част е профилирана (обр. 3 5).

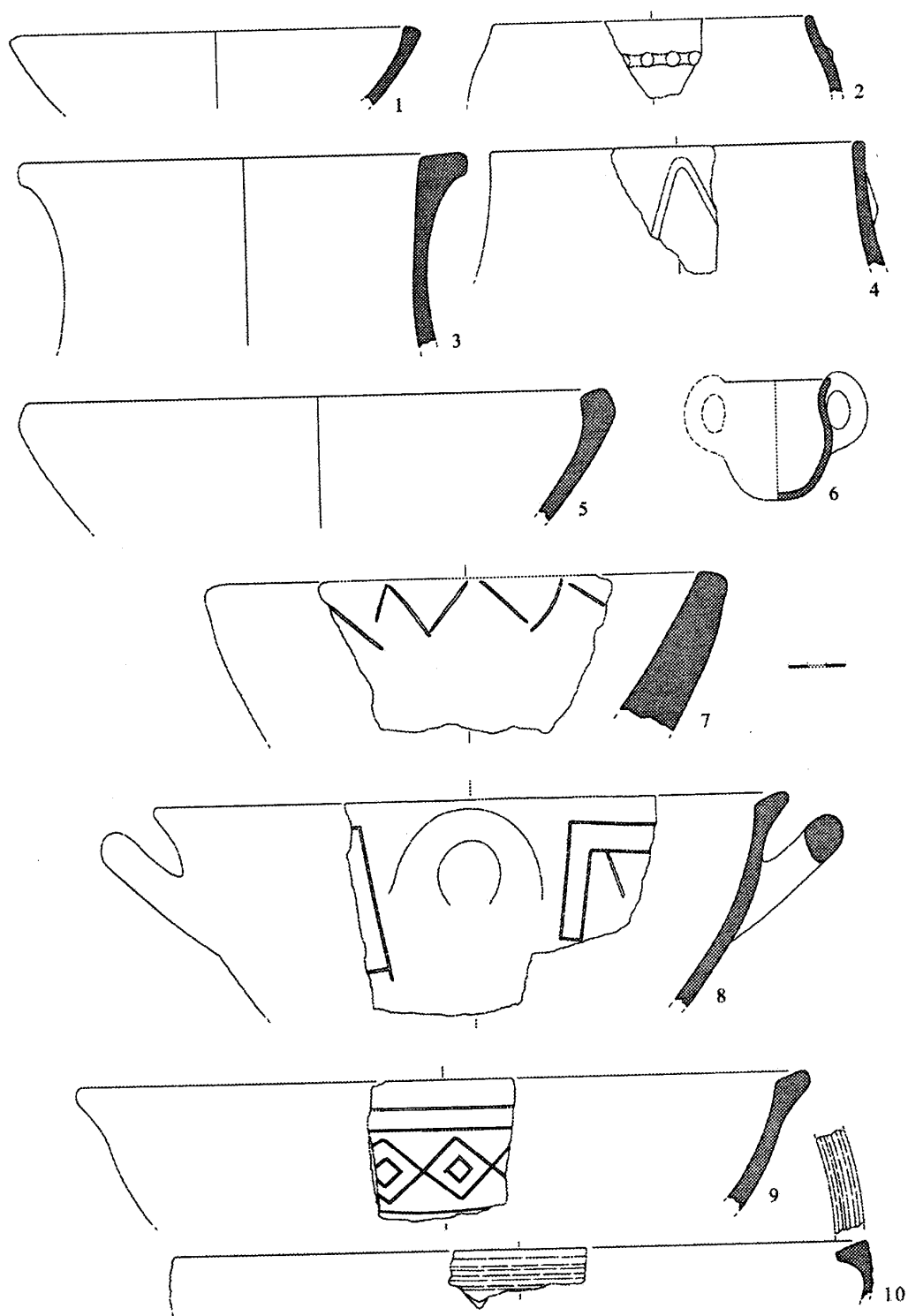
Купи с конична подустийна част и обънато-конична долна част (обр. 3 8).

Купа с удължено сферично тяло, профилиран навън и изтъняващ устиен ръб (обр. 3 10).

Купа със заоблена форма и изтъняващ усти-

Обр. 3. Селищна могила Капитан Димитриево. Сондаж VI. Керамични съдове от края на ранната
желязна епоха
Fig. 3. Tell Kapitan Dimitriev. Trench VI. Pottery from the end of the Early Iron Age

Обр. 4. Селищна могила Капитан Димитриево. Сондаж VI. Керамични съдове от края на ранната
желязна епоха

Fig. 4. Tell Kapitan Dimitrievo. Trench VI. Pottery from the end of the Early Iron Age

ен ръб (обр. 3 3).

Този вид керамични съдове не са украсени. Устийният им диаметър варира от 10,5 до 30,6 см.

Кратеровидни съдове. Характеризират се чрез следната основна форма:

Кратеровидни съдове с обърнатоконачно тяло, чиито стени са заоблени. Устийният им ръб е силно профилиран навън и има плоска горна повърхност. Притежават арковидни дръжки. Делят се на следните типове: тип 1 - с изтъняващ устиен ръб (обр. 4 8); тип 2 - със заоблен устиен ръб (обр. 4 9). Тази група включва два съда. Те са орнаментирани с украса от инкрустиран фурхенцих. Мотивите са геометрични и са представени от хоризонтални двойни линии; ъгловидни мотиви; редуващи се четириъгълници, изобразени също чрез двойни линии. Устийните диаметри са 34 и 39 см.

Кани. Тази група е представена от един съд с цилиндрична шия, преминаваща плавно в заоблено тяло; устийният ръб е профилиран навън. Запазена е само едната дръжка, но вероятно са били две (обр. 3 11). Съдът не е украсен.

В групата на тънкостенната керамика, изработена на ръка, освен устийни фрагменти се срещат и профилирани тунелести дръжки (обр. 3 2), вертикални дръжки (обр. 3 9) и фрагменти от равни, профилирани дъна.

Технологични групи на дебелостенната керамика, изработена на ръка. Установени са две групи: А - бежова до кафява керамика и В - сива до черна керамика. Обработката на повърхността на двете технологични групи е сходна - тя варира от груба до грубо загладена. За технологична група А е характерен както двуделен, така и триделен лом. Двуделният лом се характеризира с широка тъмна ивица от вътрешната страна и една по-светла от външната, докато триделният лом е представен от тъмносива широка ивица в средата, оградена с две кафяви ивици. В технологична група В преобладава едноцветният тъмносив лом, но в отделни случаи се среща и триделен такъв (тъмносива широка ивица в средата, оградена с две по-светли сиви ивици). Опостнителите в тестото, използвано за изработката на съдовете са едър неорганичен (над 2 мм), представен от пясък и камъчета, и едър органичен примес (животински екскременти). Към споменатите видове съдове може да се прибави и групата на хранилищата, която притежава същите технологични характеристики, както тези на дебелостенната керамика. Сред керамиката от представените технологични групи се срещат следните видове форми:

Паница със слабо издута обърнатоконачна форма, извит навътре устиен ръб с равна горна

повърхност (обр. 4 5); съдът е неорнаментиран.

Паница със слабо издута обърнатоконачна форма и прав устиен ръб с равна горна повърхност. Има изключително дебели стени (около 1,5 см). Орнаментирана е с инкрустирана врязана украса, концентрирана в пояс от зигзагообразно разположени къси врязани линии (обр. 4 7).

Затворени гърневидни форми. Засвидетелствани са чрез една основна форма: затворени гърневидни съдове с конична шия, преминаваща плавно в заоблено тяло (обр. 4 2, 4). Устийният диаметър на този вид съдове е между 15 и 20 см. Те са орнаментирани с релефна украса, представена от хоризонтална релефна лента с вдлъбнатини или зигзагообразна релефна лента. Украсата е разположена в подустийната част на съдовете.

Отворени гърневидни форми. Тази група е представена от един съд с цилиндрична шия, преминаваща плавно към долната част на съда. Устийният ръб е удебелен и извит навън, горната му повърхност е плоска (обр. 4 3). Съдът е без дръжки и не е украсен.

Чаши. Този вид съдове се характеризират с малки размери. От чаша с есовиден профил и прав устиен ръб е запазена само една вертикална дръжка, но вероятно е имала две (обр. 4 6).

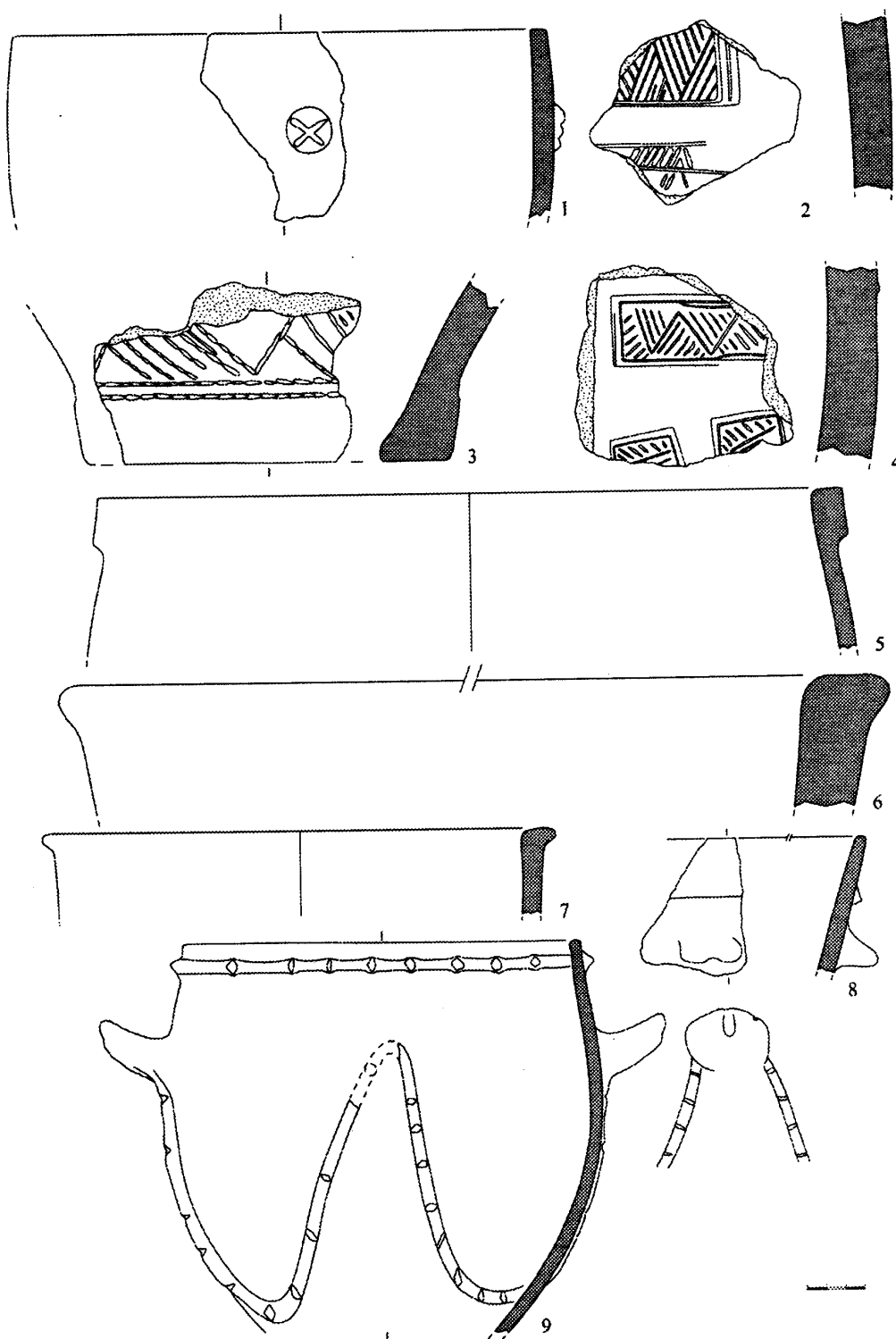
Урни. Характеризират се с големи размери, устийният им диаметър варира от 21 до 39 см. Според профила си се делят на следните основни форми:

Урни с обърнатоконачна форма и прав устиен ръб. Съдът е орнаментиран с релефна украса, разположена в подустийната му част (обр. 5 4). Украсата е представена от хоризонтална релефна лента с триъгълно сечение и двойна овална пъпка.

Урни с кошеровидна форма и прав устиен ръб, чиято горна повърхност е плоска. В подустийната част на съда е прилепена кръгла пъпка, разделена чрез кръстовидни врязани линии (обр. 5 1).

Урни с цилиндрична форма и извит навън и изтъняващ устиен ръб. Съдът не е украсен (обр. 5 7).

Урни със заоблена форма. Тази група се състои от два съда, представящи една форма. В зависимост от морфологията на устийния ръб те се разделят на следните типове: тип 1 - с удебелен отвън устиен ръб, чиято горна и външна повърхност е плоска (обр. 5 5), а съдът не е украсен; тип 2 - с прав устиен ръб, съдът е снабден с две езичести дръжки с по една насечка върху тях и има богата релефна украса, представена от хоризонтална релефна лента с вдлъбнатини в подустийната част, а в долната част на съда - зигзагообразна релефна лента с

Обр. 5. Селищна могила Капитан Димитриево. Сондаж VI. Керамични съдове от края на ранната
желязна епоха

Fig. 5. Tell Kapitan Dimitriev. Trench VI. Pottery from the end of the Early Iron Age

ямички (обр. 5 9). Устийният диаметър на този вид съдове варира от 21 до 39 см.

Хранилища. Те са специфична група съдове, характеризираща се както с големите си размери, така и с голямата си дебелина на стените. Хранилищата в този комплекс са представени от устийни и стенни фрагменти. Някои от тях са с почти цилиндрична форма и профилиран навън устийн ръб, без украса (обр. 5 6). Други устийни фрагменти са украсени с големи вдлъбнатини, разположени върху устийния ръб. Стенните фрагменти са орнаментирани с шампована (отпечатана) украса, представена от релефни правоъгълни полета, в които са оформени триъгълници, запълнени с врязани линии (обр. 5 2, 4).

В групата на дебелостенната керамика, изработена на ръка се включва и фрагмент от долната част на съд, чието предназначение вероятно е било култово. Вместо дъно в долната му част има кръгъл отвор. Покрит е с богата украса, изпълнена чрез инкрустиран фурхенщик (обр. 5 3).

Технологични групи на керамиката, изработена на гърнчарско колело. Разграничени са две технологични групи: група А, характеризираща се със светло-сив и сив цвят и група В, чийто цвят на външните повърхности е тъмно-сив. Цветът на вътрешната повърхност е аналогичен на този от външната повърхност на съдовете. Едноцветният сив лом е характерен и за двете технологични групи, но се среща и трицветен лом, представен от тъмносива ивица в средата и две по-светли страни. В тестото е прибиравен дребен неорганичен опоснител (пясък, слюда). В тази технологична група са регистрирани следните видове форми.

Паници. Този вид е представен само от два екземпляра:

Паница с обърнато-конична форма и удебелен отвътре устийн ръб. Не е украсена (обр. 4 1).

Паница със заоблено тяло; устийният ръб е извит навътре и горната му повърхност е заравнена. Подустийната част на съда и горната повърхност на устийния ръб са украсени с хоризонтални канелюри (обр. 4 10).

Към тази технологична група се отнасят още няколко стенни фрагмента и едно конкавно дъно. Към нея принадлежи и една вертикална дръжка с надлъжна релефна лента (обр. 3 13).

По-надолу ще разгледам и керамиката, намечена в хранилищните ями.

Яма 1. Представени са технологичните групи на тънкостенната и дебелостенната керамика, изработени на ръка. В технологичната група на тънкостенната керамика се срещат купи със заоблено тяло и с извит навътре устийн ръб (обр. 3 3) и сферични купи, докато групата на дебелостенната керамика е представена основ-

но от съдове с фуниевидно устие. Установено е наличието на украса от релефни ленти с или без вдлъбвания и вдлъбнатини, разположени под устийния ръб.

Яма 3. Технологичните групи са представени от тънкостенната и дебелостенната керамика, изработена на ръка. В комплекса са регистрирани следните форми съдове, отнесени към тънкостенната керамика: паница с обърнато-конична форма (обр. 3 4) и купа със сферична форма (обр. 3 10). Дебелостенната керамика включва отворени гърневидни съдове с профилиран навън устийн ръб (обр. 4 3); затворени гърневидни форми с вертикални дръжки; урни с кошеровидна и заоблена форма (обр. 5 1, 5). Урните са украсени с релефна украса, съставена от кръгли пъпки, хоризонтални ленти с наклонени насечки върху нея. Заедно с устийните фрагменти са открити и фрагменти от лентести и езичести дръжки, както и от равни и профилирани дъна.

Датировка на керамичния комплекс. Датирването на представения по-горе керамичен комплекс беше извършено предимно въз основа на вида украса и орнаменталните мотиви върху фрагментите, и по-малко върху техните форми. Причината за това е както изключителната фрагментарност на проучвания материал, така и широкия хронологически обхват на част от възстановените форми⁴.

При изследването на керамичния комплекс беше установено наличието на няколко фрагмента, изработени на ръка и имащи загладена повърхност. Те са орнаментирани с инкрустирана врязана украса (обр. 4 7) и инкрустиран фурхенщик (обр. 4 8-9; 5 3). Според представените в научната книжнина описания, този вид украса е част от основната характеристика на керамиката от т. нар. група Цепина (Гиздова 1974, 115; Домарадски 1990, 44; Домарадски и др. 1999, 26; Hänsel 1976, 222). В тях е посочено, че врязаната украса обикновено е нанасяна на голяма площ, която чрез прави линии е разделена на хоризонтални пояси. В тези пояси често са разполагани различни геометрични мотиви: правоъгълници, триъгълници, меандри, зигзаговидни и ъгловидни мотиви. Подобен вид украса е установен върху устийния фрагмент от дебелостенна паница (обр. 4 7) и той вероятно се отнася към група Цепина. Колкото до орнаментацията, изпълнена чрез фурхенщик, тя се състои както от геометрични мотиви (ромбове, правоъгълници, прави линии), така и от S-овидни мотиви, вълнообразни линии и др. В разглеждания тук комплекс този вид украса представя хоризон-

⁴Бих искала да благодаря още веднъж на Д. Гергова, А. Божкова, А. Гоцев, Х. Попов и К. Ников за помощта при датирването на керамичния комплекс.

тални двойни линии; ъгловидни мотиви; редуващи се ромбове, изобразени чрез двойни линии. Подобни мотиви са установени в обектите Цепина (Гиздова 1974, обр. 4, втория ред, втория отляво; Hänsel 1976, Taf. 77: 3-4, Taf. XVII: 14) и Бабяк (Домарадски и др. 1999, обр. XXX, 3). Към фрагментите, украсени с инкрустиран фурхенших се прибавя и този от долната част на съда, вероятно имал култово предназначение. Той е орнаментиран с богата украса от инкрустиран фурхенших, съставена от хоризонтални линии и ъгловидни мотиви (обр. 5 3).

Бих искала да отбележа, че описаните погоре фрагменти от керамичния комплекс от селищна могила Капитан Димитриево са отнесени към група Цепина въз основа на вида украса и орнаменталните мотиви. Що се отнася до формите, те не намират сигурни аналогии в нито един от представените комплекси от тази група.

Първоначалната датировка на керамиката от група Цепина е съвсем обща: първата половина на II хил. пр. Хр. (Гиздова 1974, 125). По-късно Б. Хензел определя селището като еднофазно и го отнася към X-VIII в. пр. Хр. Керамика от типа на група Цепина е открита и в селищна могила Юнаците, но е без точна стратиграфия. Въз основа на аналогии с Кастанас VI и VII тя е отнесена към X-IX в. пр. Хр. (Титов 1995, 39-40). При последните проучвания обаче тази датировка беше оспорена. Промяната идва от факта, че в затворен комплекс в Бабяк от VII-VI в. пр. Хр. са открити фрагменти от т. нар. група Цепина (Домарадски и др. 1999, 24). При подробните изследвания е установено, че в обекта Цепина има два периода на развитие: ранен - отнесен към средната фаза на ранната желязна епоха и късен - отнесен към късния ѝ период. Група Цепина с нейните специфични характеристики е датирана към късния период; от направените в Бабяк стратиграфски наблюдения е отбелязано, че разпространението ѝ започва след втората половина на VII в. пр. Хр. и продължава през късната желязна епоха (Домарадски 1990, 44; Домарадски и др. 1999, 25).

Освен фрагментите, отнесени към т. нар. група Цепина, ще насоча вниманието и към още един специфичен вид украса, срещан в разглеждания комплекс - шампованата (отпечатана) украса. Установено е наличието на три-четири фрагмента с подобна орнаментация - те са дебелостенни и са включени в групата на хранилищата. Украсата им е съставена от релефни правоъгълни полета, в които са оформени триъгълници, запълнени с линии (обр. 5 2, 4). Фрагмент с аналогичен орнамент е открит в Пшеничево (Nikov 2002, под печат, fig. 9, 2). Той е включен в групата на връзаната шампована украса (Ников 2000, 34; Nikov 2002, под печат). Заедно с

него са разгледани и всички останали разновидности на шампованата украса, след което е направен преглед на географското им разпространение. Отбелязано е, че връзаната шампована украса е рядко срещана и че подобни мотиви са открити в деструкционното ниво в Гордион (Фригия). Датировката за появата на този вид съдове е свързана с данните от стратиграфията в Гордион и обхваща времето след средата на VIII в. пр. Хр. За нейна горна граница е посочен VI в. пр. Хр. (Ников 2000, 38; Nikov 2002, под печат).

Анализът на керамичните форми и на останалите видове орнаментация показва, че те имат широк хронологически обхват. Това се отнася както за полусферичните паници и обърнатокопичните купи, така и за урните със заоблена и кошеровидна форма. Към тях се прибавят и типичните за почти цялата желязна епоха езичести дръжки, както и релефната украса, представена от релефни ленти със или без вдлъбнатини, кръгли пъпки с кръстовидно връзване, овални пъпки с вдлъбнатини и др.

Не на последно място бих искала да анализирам и керамиката, изработена на колело. Тя е в малко количество и фрагментите не са достатъчно характерни, за да бъдат намерени конкретни аналогии. По-голямата част от тях са стенни фрагменти без украса, има и едно конкавно дъно. Що се отнася до устийните фрагменти и вертикалната дръжка (обр. 3 13; 4 1, 10), за тях не бяха намерени сходни форми. Приема се, че керамиката изработена на колело, се появява през VI в. пр. Хр. (Чичикова 1974, 20) и това също дава известна индикация относно дискутираната датировка.

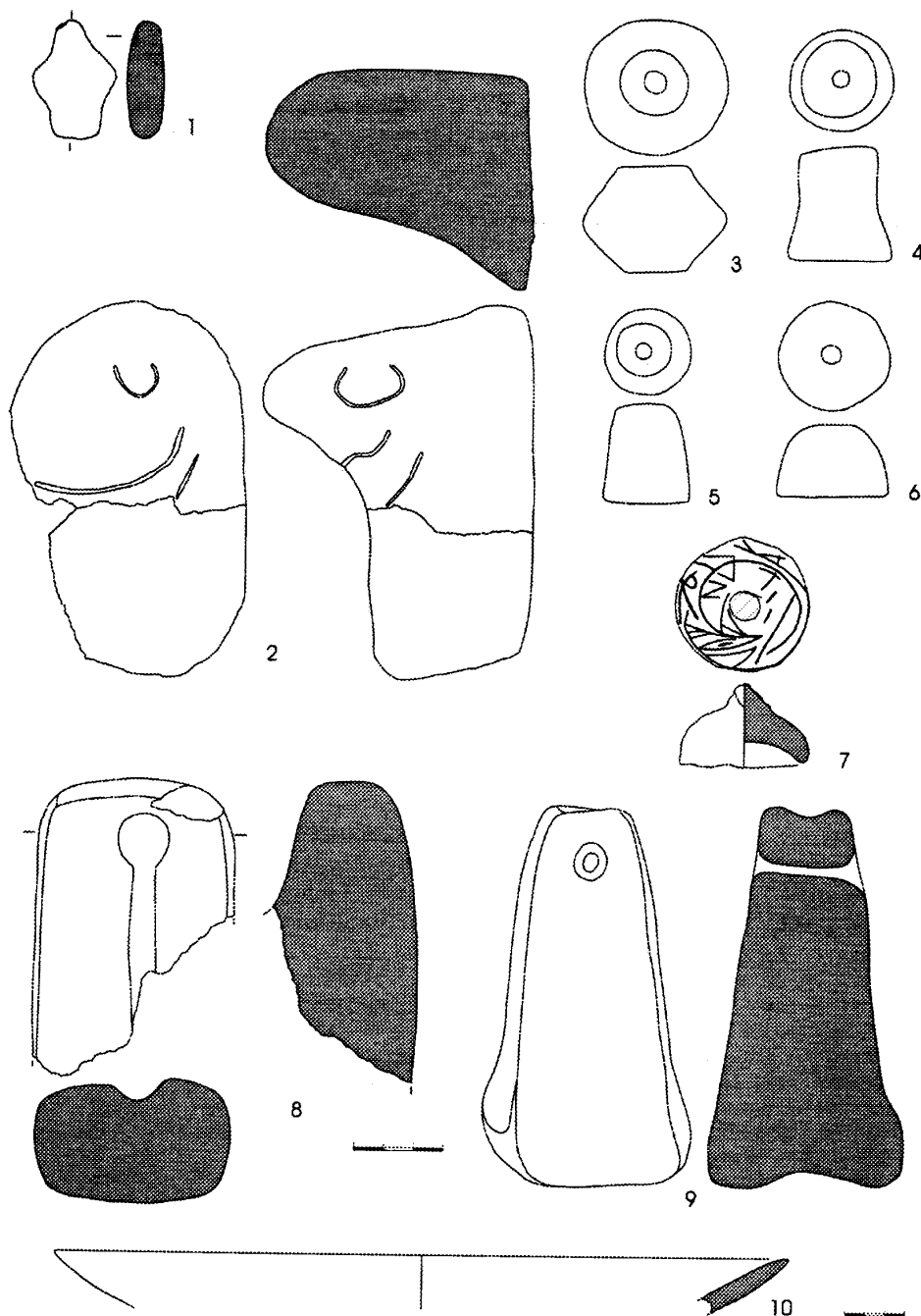
След така направения анализ на керамичния комплекс от селищната могила Капитан Димитриево би могло да се заключи, че той принадлежи към края на ранната желязна епоха и трябва да бъде датиран в VII-VI в. пр. Хр.

Дребни находки. Пластика. Керамична антропоморфна фигурка (обр. 6 1). Тялото има елипсовидно напречно сечение, моделирано е от един къс глина. Изображението е крайно схематично. Ръцете са маркирани като разширения от средата на тялото. Други анатомични подробности не са представени. Височината ѝ е 4 см, а ширината - 2,8 см. Керамични антропоморфни фигурки са откривани и в други проучени селища от ранната желязна епоха - в м. Чаталка, Старозагорско, Пшеничево, Старозагорски минерални бани (Калчев 1992, 7), в Рогозиново (Stoyanov, Nikov 1997, fig. 18) и др. Като най-точни паралели могат да се посочат находките от Пшеничево и Старозагорски минерални бани (Калчев 1992, фиг. 2, 1. 3). За разлика от откри-

тите в другите обекти, фигурката от Капитан Димитриево е без обозначени полови белези.

Керамично зооморфно стълбче (обр. 6 2). Запазено е почти изцяло. Височината му е 12,6 см, ширината - 8 см. Изпичането е слабо; повърхността е грубо загладена. Изобразено е протоме

на животно, чийто вид не може да се определи. Погледната във фас, главата е обърната слабо надясно. С врязани линии са предадени лявото око и устата. Доколкото може да се съди по заравнената задна част, стълбчето вероятно е било част от някакво по-голямо съоръжение (огнище

Обр. 6. Селищна могила Капитан Димитриево. Сондаж VI. Керамични предмети от края на ранната желязна епоха

Fig. 6. Tell Kapitan Dimitriev. Trench VI. Pottery from the end of the Early Iron Age

или олтар) с несъмнено култов характер. Единственият известен паралел произхожда от култова яма от края на ранната желязна епоха в м. Делниците при Елешница, Разложко (Nikolov, Maslarov 1987, ph. 49).

Каменни чукалки. Групата е представена само от две оръдия, открити във фрагментарно състояние. Имат приблизително цилиндрична форма и максимален диаметър 9 см. Повърхостта им е загладена. Оръдията са със заравнена долна работна част.

Керамични тежести за стан (2 екземпляра, обр. 6 9). Изработени са от един къс глина с многобройни органични и неорганични примеси. Повърхностите им са грубо загладени. Отворът за нишките е разположен в горната част. Една от тежестите е изцяло запазена. Тя е с призматична форма, слабо разширяваща се в долната си част. Напречното ѝ сечение е приблизително правоъгълно; основата ѝ е конкавна. Запазената височина е 12,7 см, а максималната ширина - 6,5 см.

Керамични прешлени. Открити са 15 екземпляра, 13 от които са изцяло запазени. Имат кръгло напречно сечение и са с пробити в средата вертикални отвори с диаметър между 0,8 и 1,1 см. В зависимост от формата им се разграничават четири типа:

1. С биконично или заоблено-биконично тяло. Срещат се най-често (10 екземпляра, обр. 6 3). Височината им варира между 2,5 и 3,6 см, а максималният диаметър - от 3,1 до 5 см. В някои случаи двата конуса, оформящи тялото, са пресечени при отворите.

2. Цилиндрично-конични (3 екземпляра, обр. 6 4). Горната част на тялото е цилиндрична, долната - с форма на пресечен конус; долната повърхност е равна, а в един случай - конкавна. Височината им варира между 2 и 3,8 см, а максималният им диаметър - между 2,9 и 5 см.

3. С формата на пресечен конус (1 екземпляр,

обр. 6 5). Височина 3,4 см, диаметър при основата - 2,9 см.

4. С полусферично тяло (1 екземпляр, обр. 6 6). Височина 2,3 см, диаметър при основата - 3,6 см.

Керамичните прешлени се откриват често в проучваните обекти от желязната епоха, като преобладават тези от тип 1 (вж. напр. Антонова 1973, обр. 6, 4-11; Stoyanov, Nikov 1997, fig. 19, 1-4).

Мраморен съд (обр. 6 10). Открит е устиен фрагмент от разлата паница. Диаметърът на устието е около 37 см. Тялото е с обърнато-конична форма. Устието е право, изтъняващо.

Миниатюрен капак на керамичен съд (обр. 6 7). Полусферичен, с отчупена дръжка. Повърхността му е грубо загладена. Украсен е с врязани линии върху външната страна. Запазена височина 2,4 см, диаметър 4,4 см.

Керамичен предмет (обр. 6 8). Има призматична форма, разширяваща се в долната част. Предметът е украсен с вертикален жлеб, завършващ с ямичка. Вероятно представлява част от преносимо огнище - "главнярник". Запазена височина - 9,5 см, ширина - 6,8 см.

Стратиграфските наблюдения при разкопките и откритите материали от сондаж VI потвърдиха само частично сведенията на П. Детев относно стратиграфията на селищната могила. Пласт от бронзовата епоха (поне в сондаж VI) не беше открит. Предметите на материалната култура и преди всичко керамичният комплекс от края на ранната желязна епоха намират паралели с проучени селища в района на западната част на Тракия и Западните Родопи. Дебелината на пласта предполага едно продължително обитаване и проучването му на по-голяма площ несъмнено ще хвърли повече светлина върху хронологията и периодизацията на ранната желязна епоха в българските земи.

Цитирана литература:

Антонова 1973: В. Антонова. Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. - Археология, 1973, 3, 31-41.

Гиздова 1974: Н. Гиздова. Гальштатская керамика крепости Цепины. - Thracia, 3, 1974, 115-125.

Детев 1950: П. Детев. Селищната могила Баята при Капитан Димитриево. - Годишник на Народния археологически музей-Пловдив, 2, 1950, 1-21.

Домарадски 1990: М. Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. - В: Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990,

29-44.

Домарадски и гр. 1999: М. Домарадски и гр. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места (Разкопки и проучвания, 26). София, 1999.

Калчев 1992: П. Калчев. Култови предмети и пластика от ранната желязна епоха в Старозагорско. - Известия на музеите от Югоизточна България, 15, 1992, 7-14.

Катинчаров и гр. 1995: Р. Катинчаров, Н. Мерперт, В. Титов, В. Мацанова, Л. Авилова. Селищна могила при село Юнаците, 1. София, 1995.

Ников 2000: К. Ников. Културни контакти на Южна Тракия с егейския свят през ранната желязна епоха по данни на керамиката. Автореферат на дисертация за получаване на образова-

мелна и научна степен доктор. София, 2000.

Николов и др. 1999: В. Николов, В. Мацанова, Т. Стефанова, В. Божилов, К. Бъчваров, И. Гацов, Е. Маринова, Л. Нинов. Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999.

Чичикова 1974: М. Чичикова. Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха. - Археология, 1974, 4, 19-27.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit

an der unteren Donau. Bonn, 1976.

Nikolov, Maslarov 1987: V. Nikolov, K. Maslarov. Ancient settlements near Eleshnitsa. Sofia, 1987.

Nikov 2002: K. Nikov. Stamped decoration pithoi in South Thrace over the Early Iron Age. - Archaeologica Bulgarica, 2002, 1 (nog печат).

Stoyanov, Nikov 1997: T. Stoyanov, K. Nikov. Rescue trench excavations of the Early Iron Age settlement and sanctuary near the village of Rogozinovo, Harmanli district (preliminary report). - In: Maritsa Project, 1. Sofia, 1997, 171-229.

Tell Kapitan Dimitrievo, Peshtera Region: Study of the Layer from the End of the Early Iron Age

Ventsislav Bozhilov, Victoria Petrova

In 2001 a trench (Trench VI) was excavated in the western part of Tell Kapitan Dimitrievo. It was orientated northeast southwest and its area was 16 square metres (4x4 m). The excavations went to a depth of 1,85 m, but a depth of 2,45 m was reached in a control trench. Layers from the end of the Early Iron Age and Antiquity were studied. The layer below the Iron Age dates from the Late Chalcolithic – this was reached only in the controlling trench.

The layer that was studied is 1,60 m thick and dates from the end of the Early Iron Age. At least two building horizons were registered; animal holes and two storage pits disturbed both of them. A hearth and a very destroyed floor level, which was found at a depth of 1,50-1,40 m, represent the first building horizon. The hearth had been repaired during the time of the horizon. Another building horizon was registered at a depth of 1,35-1,25 m. A very destroyed floor level and a hearth as well as a grain storage pit represented it. The pit was made of a yellow-white clay with much vegetation admixtures. This pit was made according to the coiling method.

An ash layer marks the upper limit of the layer from the end of the Early Iron Age, which was located at a depth of 0,60 m in the southern and western parts of the trench.

The uppermost layer is 0,35 m thick. It lies at a depth of 0,20-0,55 m and dates from the Late Antique period. The pottery is very fragmented. Most of the sherds are from handmade pottery, but at least 10 pieces are wheel made. The following technological groups have been distinguished according to surface colour: thin-walled pottery made by hand; handmade thick-walled pottery; wheel made pottery. Two subdivisions have been marked within the first technological group: A) beige to brown pottery; B) grey to black pottery. The surface is smoothed and sometimes burnished. The following forms have been distinguished: semi-spherical dishes

with two possible arch-shaped handles; flattened spherical dishes; dishes with S-shaped profile and two possible vertical handles; conical bowls; round-shaped bowls; bowls with elongated spherical body; conical crater-shaped vessels with arched handles; pitchers. Two subdivisions have been distinguished within the second technological group, too: A) beige to brown pottery; B) grey to black earthenware. The surface is coarse or roughly smoothed out. The forms attested are as follows: cone-shaped dishes; cone-shaped bowls; pots with narrow or wide mouth; cups with S-shaped profile; conical, hive-shaped, cylindrical and rounded urns; almost cylindrical storage vessels; and the lower part of a possible cult vessel. The ornamental pattern includes incrustated incised decoration, Furchenstich, stamped decoration, small knobbed relief decoration, and horizontal and zigzag relief bands, notched lingual-shaped handles. The earthenware of the third technological group is also subdivided into two parts: A) light grey- and grey-coloured; B) dark grey-coloured. The attested forms include conical dishes and dishes with a spherical body. Decoration of horizontal flutings has also been registered.

Based on the decoration technique (incised decoration, Furchenstich) and its ornamental motifs, part of the sherds have been related to the so-called Tsepina group. The stamped decorations as well as the wheel made pottery have also been considered. It may be concluded according to certain analogies, that the ceramic complex belongs to the end of the Early Iron Age and should be dated to the 7th-6th centuries B.C.

The finds from the Early Iron Age layer are scarce. The items of cult function are a small ceramic zoomorphic stem (probably a part of a large piece), a schematic anthropomorphic figurine as well as a tiny lid for a ceramic vessel. Stone pestles, prism-shaped ceramic loom weights and ceramic spindle whorls of different shapes represent tools.

Могила I от некропола при Кралево, Търговищко

Георги Гинев

През 1974 г. Историческият музей-Търговище провежда археологически разкопки на силно разрушена тракийска могила край Кралево, Търговищко¹. Тя е част от некропол, състоящ се от 6 могили. По-късно са проучени и останалите 5 (Гинев 2000).

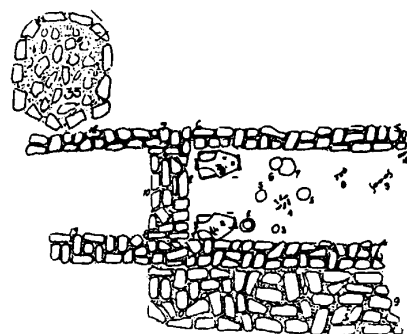
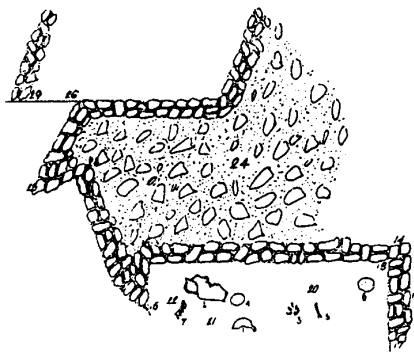
Степента на разрушеност на могилата не позволява да се посочат точните ѝ размери и да се направят достоверни стратиграфски наблюдения. От съществуващият насип може да се определи, че тя е имала диаметър в основата си 30-35 м и височина 5-6 м. В проучената част на могилата са открити две силно разрушени зидани каменни гробници, един урнов гроб, площадка за кремиране, два гроба на коне и един на куче.

Гробница 1. Гробницата е еднокамерна с правоъгълен план и с дромос (обр. 1). Ориентирана е по дългата си ос в посока изток-запад с малко отклонение на север. Изградена е от ломени камъни на глинена спойка. Само страниците на входа са от добре одялани камъни. Източният зид на камерата е изцяло разрушен, а другите три са частично запазени. Най-добре запазената част е северозападният ъгъл, сключен между страницата на входа и северния зид - височината на зида там е 1,40 м. Първоначално зидовете на гробницата са имали ширина 0,40-0,50 м. Впос-

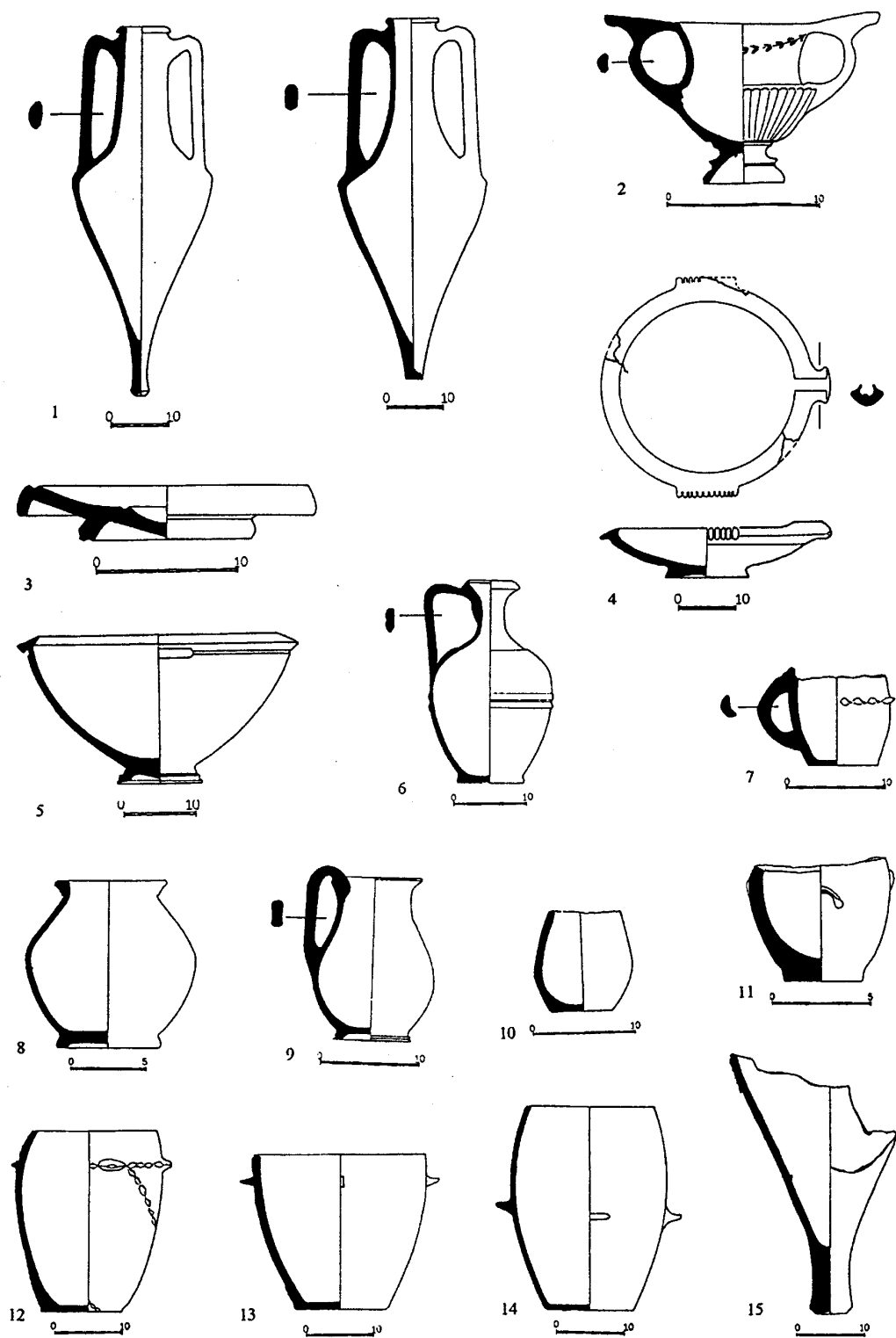
ледствие към тях на fuga са изградени, вероятно за укрепване, допълнителни зидове с ширина около 1 м, така че общата ширина на зидовете е 1,40-1,50 м. Допълнителният зид е добре запазен при южната стена, но при северната е разрушен. Дължината на запазената част от гробницата е 3,55 м, но тъй като източният ѝ зид е изцяло разрушен, ясно е, че гробницата е била по-дълга, без да може да се посочи точно колко. Ширината ѝ е 1,50 м. За под е използван естественият терен, който е бил само подравнен за целта. Липсват данни за покривната конструкция. Гробницата е открита запълнена с нападали от зидовете камъни и пръст. Възможно е покритието да е било от лека дървена конструкция, която с течение на времето е изгнила и рухнала, макар че следи от изгнили греди и дъски не са забелязани. Входът е от запад. Оформен е от две страници с четвъртита форма, иззидани от дялани камъни. Северната е широка 0,62 м, а южната - 0,55 м. Дължината на входа е 1,10 м. Входът е бил зазидан с камъни, като от преградния зид е запазен само най-долния ред. Другите са съборени, а камъните са намерени в разбъркано състояние между двете страници.

Дромосът се състои от два зида, почти успоредни един спрямо друг. Градени са от ломени камъни на глинена спойка и са свързани на fuga с лицевата страна на страниците на входа. Запазените му размери са: северен зид - дължина 1,80 м, ширина - 0,40 м, височина - 1,13 м, южен зид - съответно 1,50 м, 0,50 м и 1,24 м. Ширината

¹ Ръководи ги Казимир Попконстантинов, тогава уредник в музея. Тук искам още един път да му благодаря за възможността да публикувам резултати от неговите проучвания.

Обр.1. Кралево. Гробници 1 и 2 в могила I (план)
Fig. 1. Kralevo. Plan of Tombs 1 and 2 in Mound I

Обр. 2. Кралево. Керамични съдове от могила I
Fig. 2. Kralevo. Pottery from Mound I

на дромоса - 1,50-1,60 м.

Погребението е извършено чрез трупоизгаряне. Кладата е извън гроба, в непосредствена близост със северния зид на дромоса.

Гробницата е неограбена. На пода са намерени *in situ* останалите след кремацията кости от човешки труп, гробни дарове и лични вещи на погребания. Костите са поставени не в урна, а в плитка яма с диаметър 0,40-0,50 м, изкопана почти в центъра на пода. На различни места и в различни посоки от ямата с човешки кости са открити: западно - в двата ъгъла зад входа две амфори, поставени в полуизправено положение, върху устието на едната - чернофирнисов кантарос; три глинени съда местно производство, от които двата един върху друг; при костите в ямата - четири бронзови фибули "тракийски" тип; южно - чернофирнисов кантарос, идентичен на първия; северно - чернофирнисово рибно блюдо и под него лутерий, върху източния край на лутерия и по-нататък - животински кости; източно - силно фрагментирано бронзово огледало, части от два различни глинени съда, желязна юзда, предмет от камък с правоъгълна форма, вероятно точило и фрагменти от силно корозирани желязни предмети. Между камъните от преградния зид на входа е намерена бронзова монета на Филип II Македонски, а сред нападалите камъни пред входа - бронзова фибула.

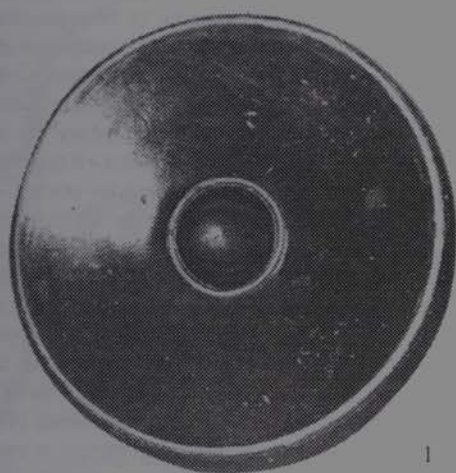
Двете амфори (обр. 2 1) са еднакви по размери, форма и цвят. Имат висока цилиндрична шия, която в долния си край постепенно се разширява и се слива с коничното тяло. Столчето е цилиндрично, скосено в края и слабо конкавно. Дръжките имат елипсовидно сечение. Размери им са: височина 65 см, най-голям диаметър на тялото - 26 см, диаметър на устието - 7,5 см, дължина на дръжките - 23 см. Цвят - кафявочервеникав (светлокафяв с червеникав оттенък). Върху горната част на шията се забелязва съвсем слабо наличието на печати, поставени перпендикулярно на венца. Печатът на едната амфора е на 13 см под венца и има правоъгълна

форма с размери 3,5 x 2,5 см. Енглифичен е, личи двуредов надпис ΦΙΛΙΟ/ΝΟΥ. На другата амфора печатът е на 7 см под венца и е с размери 3,5 x 2,0 см. И той е енглифичен, личи едноредов надпис ΦΙΛΙ(Ο?), четенето на който не е много сигурно. Този начин на подпечатване на амфорите е характерен за гръцката колония Хераклея Понтийска. Според класификацията на хераклейските амфори по морфологични белези (Зеест 1948; Лазаров 1980), амфорите от Кралево не могат да се отнесат точно към един от посочените 5 типа. Те са преходен тип между III и следващите го IV и V типове. По морфологични белези според тази класификация, кралевските амфори би трябвало да се отнесат към първата половина на III в. пр. Хр. Печатите на амфорите спадат към IV група по класификацията на Брашински-Василенко (Василенко 1974, 3-7), възприета и за печатите, открити в България (Лазаров 1980, 8-10) - енглифични печати с едно име, поставено в рамка. Те се отнасят към първата половина на III в. пр. Хр. Тук не е без значение, че интензивният внос на хераклейски амфори по тракийското крайбрежие на Понта и в хинтерланда продължава до края на IV и началото на III в. пр. Хр., след това вноса на хераклейски амфори намалява чувствително (Лазаров 1980, 13). Амфорите са намерени заедно с други съдове, които са сигурно датирани в края на IV и началото на III в. пр. Хр. Тези две обстоятелства позволяват да се конкретизира датировката на кралевския преходен тип амфори именно към това време.

Двата кантароса (обр. 2 2; 3) са идентични - имат еднакви размери, форма и украса. Изработени са от фино пречистена глина. Устието им е широко със слабо извит навън заоблен устен ръб. Шията е висока, цилиндрична. Долната половина на тялото е с полусферична форма. Столчето е високо, конично и силно конкавно. Двете дръжки имат полукръгло сечение. Започват непосредствено от венца и завършват върху най-издутата част на тялото. Кантаросите са

Обр. 3. Кралево. Два кантароса от гробница 1 в могила 1
Fig. 3. Kravevo. Two kantharoi from Tomb 1 in Mound 1

1

2

3

4

Обр. 4. Кралево. Керамични съдове от могила 1. 1 - рибно блюдо от гробница 1; 2 - керамичен съд от гробница 1; 3 - лекит с мрежест орнамент от гробница 2; 4 - лекит от урнов гроб.
Fig. 4. Kralevo. Pottery from the Mound 1. 1 - a fish-dish from Tomb 1; 2 - a ceramic vessel from Tomb 1; 3 - a lekith decorated with reticular ornament from Tomb 2; 4 - a lekithos from the urn grave.

изцяло покрити с качествен черен фирнис. Шията от двете страни между дръжките е декорирана с лаврови клонки, нанесени допълнително върху фирниса с разредена глина, имаща оранжевочервен цвят (барботинна техника). Под двете дръжки е нанесен орнамент с формата на врязан остър ъгъл. Долната половина на тялото е декорирана с щемпелувани релефно изпъкнали езиковидни канелюри. Размерите на съдове-

те са: височина - 11 см, диаметър на устието - 10 см, диаметър на дъното 5 см, най-голям диаметър на тялото 10 см. Кантаросите са атически тип. Украсата им е известна като "стил Западен склон", по намерените в подножието на западния склон на Акропола в Атина подобни съдове (Rotroff 1983, № 25-29, pl. 53). Такива кантароси в България са известни от некропола на Апология, където те са класифицирани в седем отдел-

ни типа. Кралевските съвпадат точно с тип VI, вариант А по тази класификация, датиран в края на IV и началото на III в. пр. Хр. (Иванов 1963, 175, № 480). Фрагменти от същият тип кантароси са открити още в Севтополис и датировката им съвпада с тази на аполонийските - края на IV - началото на III в. пр. Хр. (Чичикова 1984, 68, табл. XV). Същите или близки до тях кантароси са известни от некрополите на Истрия (Alexandrescu 1966, 187, № XXXIV-14), Томи (Stoian 1961, fig. 1), Олбия (Пешикан 1974, 77-78, рис. 74 8, 9, от Днепропетровска област, Украйна (Онайко 1970, 98, № 319, табл. VII) и др. Всички те са датирани в края на IV и началото на III в. пр. Хр. Към това време се отнасят и кралевските кантароси.

Рибното блюдо (обр. 2 3; 4 1) е изработено на колело от фино пречистена глина, която след изпичането е придобила кафяворозов цвят. Има форма на плитка кръгла паница, стените на която са със слаб наклон от периферията към средата, където е направено полусферично вдълбаване. От ръба надолу се спуска широк венец със слабо конвексна стена. Дъното стъпва върху широко пръстеновидно столче. Съдът е покрит със слабо разреден черен фирнис. Украсата се състои от два врязани жлеба: единият около периферията, а другият - около полусферичното вдълбаване в средата. Жлебовете са с цвета на глината - кафяворозови. Размерите на блюдото са: диаметър - 20 см, височина - 4 см, диаметър на столчето - 12 см, ширина на венета - 2 см, диаметър на полусферата - 5 см, дълбочина - 1 см. Блюдото има атически произход. Рибни блюда са открити в некропола на Аполония и са разграничени два типа. Блюдото от Кралево спада по тази класификация към тип I, отнасящ се към втората половина на IV в. пр. Хр. (Иванов 1963, 232, № 624, обр. 90, табл. 122). Рибни блюда със същата форма, но с два цвята на фирниса са намерени около трите гроба от некропола край светилището на Херос Карабазмос в Одесос. Те не са точно датирани, но са от елинистически пласт заедно със съдове с украса в "стил Западен склон" (Тончева 1974, 290, табл. VI-15). Блюда от същия тип са открити и в Севтополис, където са датирани в самия край на IV и началото на III в. пр. Хр. (Чичикова 1984, 75-78, табл. XVIII-III 64). Към този период принадлежи и разглежданото блюдо от Кралево.

Лутерият (обр. 2 4) е изработен на колело от добре пречистена глина. Има форма на широка и дълбока паница. Венецът е широк и плосък, издаден навън. На едно място той е вдълбан и разширен напред, така че се получава полукръгъл отвор (чучур) за изтичане на течност. На други две срещуположни места венецът е раз-

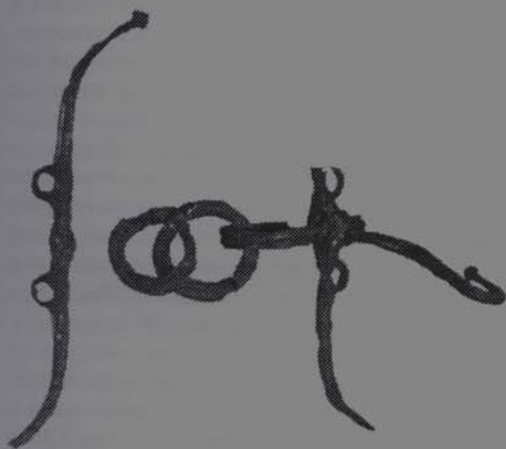
ширен още малко навън и са оформени две хоризонтални дръжки. В края си те са украсени с къси, широки и плитко врязани успоредни линии. Тялото е конично, с конвексни стени. Столчето е масивно, отдолу слабо конкавно. Цветът на лутерия е розовокафяв. Размерите му са: диаметър на устието - 30 см, височина - 9 см, ширина на венета - 3 см, дължина на отвора - 5 см, диаметър на столчето - 14 см. Общо взето лутериите не са сред често намираните керамични съдове от античните обекти в България. Те имат гръцки произход, известни са от атинската Агора (Чичикова 1984, 51, бел. 46). Фрагменти от лутерии са открити в Севтополис, където са датирани във втората половина на IV и първата четвърт на III в. пр. Хр. (Чичикова 1984, 83). Много близък по размери, форма и цвят, почти идентичен с този от Кралево е един лутерий от могила № 6 при Нагорное, Днепропетровска област, Украйна. Датиран е най-общо към "скитско време" (Мозолевский 1973, 197, рис. 11-1).

Останалите съдове са местно производство. Те са от известни типове, срещани най-често при разкопки на обекти от IV-III в. пр. Хр.: кана с една дръжка, работена на колело, сивочерен цвят, вис. 16 см (обр. 2 9); конична паница, работена на колело, тъмносив цвят, вис. 13 см, диаметър на устието - 20 см; съд, работен на колело, подобен на широка чаша с биконична форма, без дръжка, тъмносив цвят, височина - 11,4 см (обр. 4 2) и един съд работен на ръка, с кошеро-видна форма, плоско дъно, четири езичести дръжки и шнуровидна украса, височина - 27,5 см, диаметър на устието - 20 см. (обр. 2 12).

Юздата (обр. 5) е съставена от S-видни скоби и зъбалец-верига. Краищата на скобите завършват с конични топчета. По средата, от външната страна към скобите са прикрепени по две халки за окачване на юздата към оглавника, а между халките е пробит отвор. От зъбалеца са запазени три халки. Крайната завършва с къса права пръчка, която преминава през отвора. На нея е окачена и халката за закачване на поводите. Дължината на скобите е 20 см. Юзда с идентична конструкция е открита в могила III от същия некропол при Кралево и е сигурно датирана към края на IV - средата на III в. пр. Хр. (Гинев 2000, 50, № 22, обр. 45).

Фибулите са изработени от бронзов тел, който в началото и края на лъка е по-тънък, а към средата е удебелен. Запазени са само лъковете, а иглите и иглодържателите липсват. Фибулите са от т. нар. тракийски тип и са характерни за V-IV в. пр. Хр.

Огледалото е от тънка бронзова пластина, сил-

Обр. 5. Кралево. Желязна юзда от гробница 1
Fig. 5. Kralevo. Iron rein from Tomb 1

но фрагментирано. Диаметърът му е около 8 см.

Каменен предмет (точило, амулет ?) е от пясъчник. Има форма на почти правилна правоъгълна призма, която в единия край е пробита. Дължина - 10 см, височина - 1,6 см.

Монета (обр. 6) е на македонския владетел Филип II, бронзова, 17/16 мм, 5,87 гр. Лице: глава на млад мъж (Аполон ?) с тения, надясно. Опако: конник в скок надясно. Над конника има надпис: ΦΙΛΙΠΠΟΥ, а под него е изобразен връх на копие.

Монетата спада към най-разпространения тип бронзови монети на Филип II, "младежка глава/конник в скок", вариант и двете изображения надясно, само със символ, които са сечени до 336 г. пр. Хр. (Димитров 1984, 10, т. 2). Тази година може да се приеме като terminus post quem за изграждането на гробницата и извърше-

Обр. 6. Кралево. Бронзова монета на Филип II Македонски от гробница 1 в могила I

Fig. 6. Kralevo. Bronze coin of Philipp II of Macedonia from Tomb 1 in Mound I

ното в нея погребение. Описаните по-горе находки позволяват датировката да се конкретизира в последната четвърт на IV в. пр. Хр., с по-голяма вероятност към края на същия век.

Гробница 2. Намира се на 2 м западно от дромоса на гробница 1. Степента на разрушеност при нея е по-голяма. Изцяло запазена само по дължина е северната стена. Източната и за-

падната са частично запазени, а южната - изцяло разрушена (обр. 1). Градежът е от ломени камъни на глинена спойка. Гробницата е еднокамерна с правоъгълен план. Дълга е 3,85 м, останалите й размери не могат да бъдат посочени с точност, поради високата степен на разрушеност. Най-голямата запазена ширина е 1,15 м, а най-голяма височина - 1,07 м. Няма никакви данни за входа и покритието й. За под е служил естественят терен.

Погребението е извършено чрез трупоиъгряне. Останалите след кремацията дребни кости са поставени направо върху пода, почти в средата на гробницата. Встрани от костите, на различни места по пода са поставени личните вещи на погребения и гробни дарове: западно - бронзов шлем, амфора (фрагментирана, обр. 2 15) и два керамични съда; източно - железен меч и до самия ъгъл един необработен речен камък. Върху камъка, около и под него имаше цял, добре запазен комплект от 143 дребни керамични предмети и съдове. Възможно е в унищожената южна част да е имало и други предмети.

Шлемът (обр. 7) има овална форма. Горната, по-широка, част е очертана и разграничена от долната с релефен ръб, който в лицевата част преминава плавно във формата на остър ъгъл, обърнат с върха нагоре. Очните изрези са дълбоки, а наносникът е къс и равно изрязан отдолу. Набузниците представляват правоъгълни пластини. По тях и по корпуса на самия шлем не личи да е имало тръбички за подвижно закрепване. Напротив, мястото, откъдето трябва да започнат да се спускат надолу бузните предпазители е изрязано в права линия и над него ясно личат три неголеми отвора. Това навежда на мисълта, че бузните предпазители по някаква причина са били разкъсани и станали негодни, поради което шлемът е ремонтиран, като към него са били закрепени неподвижно с по три нита правоъгълни пластини. По такъв начин са закрепени бузните предпазители на един шлем от Рогозен (Николов 1990, 20, обр. 8а-2). Тилната част е заоблена и извита навън. Двата й края са оформени като продълговати и заоблени пластини, спускащи се надолу и встрани. Пробита е на три места: в средата и в долния край на двете пластини. Над левия набузник едва се забелязват графити на буквите АВ с височина 2,6 см. Формата и неподвижните набузници подсказват, че шлемът принадлежи към т. нар. халкидски тип. Този тип шлемове е бил в употреба в Тракия предимно през V и IV в. пр. Хр. (Чичикова 1969, 67). Много близък, почти идентичен на кралевския е един шлем от Юделник, Русенско, датиран по аналогия с други екземпляри най-общо - между втората половина на V и втората

Обр. 7. Кралево. Бронзов шлем от гробница 2 в могила I

Fig. 7. Kralevo. Bronze helmet from Tomb 2 in Mound I.

половина на IV в. пр. Хр. (Иванов 1972, 51-55, обр. 2 а, б). Фрагменти от подобен шлем са открити в гробницата от Калояново, Сливенско, датирана във втората четвърт на IV в. пр. Хр. (Чичикова 1969, 66, обр. 19).

Мечът е тип махайра. Изработен е от желязо. Открит е силно корозиран, счупен на няколко места. Бил е поставен в кания от нетраен материал, която е завършвала с железен връх. От нея е запазен само върхът. Острието на меча е дълговидно извито. При дръжката то е по-широко, към върха постепенно се стеснява. Дръжката завършва с кръгло разширение. Общата дължина на меча е 48,5 см, дължината на дръжката е 14 см, ширината на острието при дръжката е 4 см, а при основата на канията - 1,7 см. Меч, близък по форма и размери до кралевския е открит при Чомаковци, Ловешка област, датиран в IV в. пр. Хр. (Николов 1990, 16, обр. 3а, бел. 14-17).

Особен интерес представлява находката от дребни керамични предмети. Към нея принадлежат два лекита (обр. 2 6; 4 3), керамична чаша с една дръжка (обр. 2 7), работена на ръка, фрагменти от стъклени маниста и черупка от морски охлюв (рапан). Подобни находки са намирани и в Мадара, Севтополис, Староселка, Ахтопол, Пайдушко и др. (Гинев 1995, 38-40, № 7, табл. III, IV, бел. 33-36). Важното тук е, че кралевската находка е открита *in situ* цяла, пъ-

лен комплект, а не частично запазена, както е в повечето случаи. Това дава възможност да се види какво е представлявал пълният набор от такива предмети. Досега са изказвани различни мнения относно тяхното предназначение: предмети, използвани при баяния в тракийската народна медицина; детски играчки; култови предмети. А. Фол ги определя като свещени обредни предмети, свързани с култа към Дионис Загрей (Фол 1995, 86-87). Специално изследване върху тези предмети направи Н. Теодосиев (Теодосиев 1990). В основата на неговата работа залегна и находката от Кралево, поради което тук тя няма да бъде подробно описвана и интерпретирана. За отбелязване е, че откритите такива находки в българските земи са датирани от V в. пр. Хр. до I в. сл. Хр. и не могат да послужат за точно датиране. В кралевската находка обаче има предмет, който прави изключение и може да бъде доста точно датиран. Това е арибаловиден лекит с мрежест орнамент (обр. 4 3). Шията му е висока, цилиндрична, като долу и горе постепенно се разширява. Тялото на съда е сферично и завършва с ниско пръстеновидно столче. Има една дръжка, която започва от средата на шията и завършва върху горната част на тялото. Украсата се състои от рядък мрежест орнамент по тялото, нанесен с червенокафява боя. В същата боя са потопени устието, шията и дръжката. В долния край на шията са нанесени пет прави отвесно разположени къси черти с бяла боя и кестеняв фирнис, редуващи се една след друга. Под тези черти личи пунктир от бели точки, разположени хоризонтално в два реда. Същият пунктир се очертава и в основата на тялото, над столчето. Вероятно е имало бели точки и в мрежката, но следи от тях личат само на едно място. Височината на съда е 8 см, диаметърът на тялото - 4,2 см. Лекити с мрежест орнамент са известни и от други археологически обекти в България и най-вече от некропола на Аполония. Според направената класификация на аполонийските лекити с мрежест орнамент, кралевския спада към тип V, който е сигурно датиран от края на втората четвърт на IV до началото на III в. пр. Хр. (Иванов 1963, 122). Лекитите от същия тип, които са с кестеняв фирнис и нямат чернофирнисова украса, какъвто е и кралевския, са датирани от третата четвърт на IV до края на IV или началото на III в. пр. Хр. (Иванов 1963, 124, №№ 149, 150, 155). Няма съмнение, че и разглежданият тук лекит принадлежи на същото време. Той е достатъчно основание гробницата и извършеното в нея погребение да бъдат отнесени към последната четвърт на IV в. пр. Хр.

Урнов гроб. Всъщност гроб като съоръжение не е забелязан. Става въпрос за керамична урна,

поставена на нивото на гробница 2, на около 1 м северно от нея. Отворът на урната е бил покрит с три малки плочести камъка. Около нея са забелязани доста въглени и пепел. В урната, освен кости на горял човешки труп са намерени фрагменти от силно повреден от огъня и корозирал железен предмет, вероятно ножче. До устието ѝ е поставен лекит.

Урната (обр. 2 13) е керамичен съд, работен на ръка от сравнително добре пречистена глина, която след изпичането е придобила блеодокафяв цвят. Има обърнатокошеровидна форма. Устийният ръб е прав, а дъното е плоско. На 5 см под устието са разположени симетрично четири къси езичести дръжки. Височината на урната е 24 см, диаметърът на устието - 25 см, а диаметърът на дъното - 13 см. Този тип съдове са характерни предимно за периода V-III в. пр. Хр. Подобни са открити в тракийския некропол при Равна, Варненско (Мирчев 1962, табл. X-2(5), 3(6)). Друг такъв съд е известен от гробницата край Староселка, Шуменско, датирана от последните десетилетия на IV до третото десетилетие на III в. пр. Хр. (Хитова 1971, 43, № 11, обр. 6).

Лекитът (обр. 4 4) има заоблен венец, който при сливането с горната част на шията образува ръб. Шията му е тясна и цилиндрична, като в двата си края постепенно се разширява и слива съответно с венеца и тялото. Последното има почти сферична форма и завършва с ниско пръстеновидно столче, което отдолу е конкавно. Дръжката започва непосредствено под венеца и завършва върху горната част на тялото. От външната страна тя е слабо вдлъбната, а отдолу - заоблена. Горната половина на съда е покрита с черен фирнис, който не е добре запазен. Височината на съда е 13,5 см, диаметърът на устието - 3 см, диаметърът на тялото - 9,6 см, а диаметърът на дъното - 5,5 м. Лекит, почти идентичен на разглеждания е известен от гробницата край Руен, Бургаско, датирана в края на IV в. пр. Хр. (Лазаров 1971, 65, обр. 5). Урновият гроб е в непосредствена близост с гробница 2 и на едно ниво с нея. Този факт, както и датировката на лекита, позволяват да се приеме, че урновият гроб е или синхронен с гробницата, или е направен не много време след нея.

Площадка за кремиране. Забелязана е като каменно струпуване в непосредствена близост до северния зид на дромоса на гробница 1 (обр. 1). След разчистването на камъните се очертава съоръжение, изградено от ломени камъни с дължина от 0,20 до 0,40 м. То има елипсовидна форма с размери: 2,00 x 1,50 м, ориентирано по дългата си ос в посока север-юг. Подът на съ-

ръжението е обгорена почва, получила ръждивочервен цвят. Изпълнено е с много дървесна пепел и въглени, между които дребни кости от изгорен човешки труп и фрагменти от обгорял железен предмет.

Гробовете на животни. Гробовете на животни са три: два на коне и един на куче. Първият конски и кучешкият са били в пластовете над гробница 2, а вторият конски на 2 м северно от нея.

Кучешкият скелет е открит във вътрешността на гробница 2, близо до западния зид, но на височина 60 см от подовото ниво на гробницата. Този факт може да се обясни с това, че скелетът е бил над гробницата и след разрушаването на нейното покритие заедно с околната пръст и камъни е пропаднал на това ниво. От скелета липсва само главата. Запазената му дължина е 50 см. Едва ли може да има съмнение, че става въпрос за ритуално убийство на куче. Случаят не е прецедент, защото обезглавен скелет на куче беше открит и при разкопките на могила III от същия некропол, а са известни и други такива примери (Гинев 2000, 8, обр. 4; 15, бел. 5, 6).

Конският гроб 1 е открит в пласт над гробница 2, преди още тя да бъде забелязана и разкрита. Бил е затрупан с камъни. След вдигането им се очертава част от разрушен зид, представен от един ред овално подредени ломени камъни, а между тях - кости от конски скелет. Запазените размери на гроба са: 1,30 м в посока изток-запад и 0,80 м в посока север-юг. От скелета са останали само бедрена кост и ребра.

Конският гроб 2 се намира на 2 м северно от гробница 2 и на височина 1,15 м от античното ниво (= подовото ниво на гробницата). Бил е затрупан с камъни. Изграден е от един ред ломени камъни и има правоъгълна форма с вътрешни размери 2,60 x 1,30 м. Ориентиран е по дългата си ос в посока изток-запад. С малки изключения скелетът е добре запазен. Конят е погребан легнал на една страна с глава на запад. Крайниците са свити в коленните стави. В гроба не е открит инвентар.

Конските гробовете не са новост. Подобна картина - един цял конски скелет, затрупан с камъни и друг само частично запазен, се наблюдава и в могила III от същия некропол (Гинев 2000, 8, обр. 5, 6; 14, бел. 4). Там скелетите не са до гроба или в близост до него, а отдалечени и в пластовете, които не са в пряка връзка със затрупването на гроба. Липсата на достоверни стратиграфски наблюдения не дава възможност за точно заключение дали описаните тук животински погребения са пряко свързани с погребенията в двете гробници. Безспорното е, че кучешкият и първият конски скелети са в пласт над гробница 2, от което следва, че двете животински погребения

бения са извършени след построяването на гробницата и извършеното в нея погребение. Дали това е свързано с поминален ритуал или с друг случай не може да се твърди със сигурност. В тази връзка ми се струва уместно да цитирам А. Фол., който, като разглежда могили в Тракия като орфическа реалия, приема, че "...жертвопринесеното куче (живо заровено или убито) ще бъде зооморфизираният обредно Загрей, който се ражда наново, а конят, като заместител на човешката жертва - зооморфизираният обредно Сабазий. Понякога трябва да се откриват следи и от двете животни." (Фол 1995, 83).

Могила I при Кралево е интересен археологически обект. Тук за пръв път под една могила се откриват изградени толкова близо една до друга и на едно ниво две зидани каменни гробници. Остава открит въпросът дали гробниците са синхронни или между тях има малка разлика във времето. Аргумент в полза на първата възможност е фактът, че разстоянието между тях е само 2 м. Няма да е нелогично да се допусне, че са затрупани заедно под един пласт, т. е. да са синхронни. Аргумент в полза на втората възможност пък е фактът, че гробница 2 се намира по-навътре в могилата, докато гробница 1 остава по-близо до периферията. Нормално е гробницата, която е по-навътре в могилата, да предшества тази, разположена в периферията и скоро след затрупването на първата, в непосредствена близост до нейния насип да е била изградена друга гробница. Със затрупването на втората гробница завършва и процеса на цялостното оформяне на могила I. Липсата на стратиграфски наблюдения не позволява да се даде категоричен отговор в полза на първата или втората възможност.

Един нетрадиционен, бих го нарекъл романтичен поглед към двете гробници може да намери основание у Херодот. Това е известното сведение за траките, които живеят над крестоните и за техния обичай да умъртвяват и погребват заедно с мъжа най-любимата му жена (Херодот 1981, 221). В могила I при Кралево са открити две гробници една до друга. В едната (гробница 2) явно е погребан мъж и то от знатен произход, военачалник. За пола на погребания индивид в другата гробница няма сигурни данни. Дали тук е налице факт, потвърждаващ съществуването на обичая и в земите на гетите, макар че те са далеч от племето, за което пише Херодот?

Аргументирана антитеза намираме у А. Фол. Той твърди, че не съществуват никакви сведения за пищни женски погребения у траки-

те. Като разглежда описаните в литературата погребения, определени като женски и анализира техния инвентар, авторът стига до извода, че всъщност става въпрос за погребения "...на т. нар. богати траки, т. е. на политически мъже в различно религиозно-доктринално качество" (Фол 1983, 5). Ако тезата на А. Фол е вярна, то версията за романтичния подход отпада. Тогава ще трябва да се приеме, че не много след погребението на видния тракийски аристократ-военачалник е починал друг "богат тракиец", може би негов родственик (син, брат?), който е погребан близо до него в гробница 2. Луксозната чернофирнисова гърцка керамика и хераклеиските амфори от гробния инвентар потвърждават богатството му.

Що се отнася до урновия гроб, едва ли е необходимо да се доказва, че в урната са костите на човек, чието място в йерархията на тракийското общество е много ниско. Близостта на урната до гробница 2 подсеща, че погребаният може да е бил един от хората, лично подчинени на аристократа-военачалник.

Могила I при Кралево, както беше отбелязано в началото, е част от некропол. Създаването му се свързва с намиращата се в близост тракийска крепост (Гинев 1998, 1-7). Некрополът не е изолирано явление в региона. Само на около 8-9 км северозападно от него, в землището на Руец (бивше Юруклер) е разположен друг могилен некропол, известен в литературата с публикуваната от И. Велков гробница от втората половина на V в. пр. Хр. (Велков 1929, 37-50). Няма съмнение, че през V-III в. пр. Хр. региона Кралево-Руец е обитаван от неизвестно по име тракийско племе. Ако се съди по формата, размерите и качеството на строителството на гробните съоръжения и по намерения в тях инвентар, може да се направи извода, че начело на племето са били парадинасти. Няма данни за това, към кой царски тракийски двор са принадлежали те. Най-близкият по разстояние до Кралево изявен и без съмнение важен тракийски династически център се намира в региона Върбица-Кьолмен-Ловец, Преславско, където са регистрирани няколко големи тракийски селища и некрополи. Само в землището на Върбица се намират четири големи могилни некрополя, някои от които с повече от 30 могили. В една от тях е открита и проучена представителна царска гробница (Атанасов 1990, 23-29). Този тракийски династически център се намира само на около 25 км южно от Кралево и може да се предположи, че парадинастите, погребани при Кралево и Руец са принадлежали именно към него.

Цитирана литература:

- Атанасов 1990:** Г. Атанасов. Тракийска гробница при гр. Върбица, Варненска област. - Годишник на музеите от Северна България, 16, 1990, 23-29.
- Василенко 1974:** Б. А. Василенко. О характере клеймения гераклейских амфор в первой половине IV в. до н. э. - Нумизматика и эпиграфика, 11, 1974, 3-7.
- Велков 1929:** И. Велков. Могилна гробна находка от Юруклер. - Известия на археологическия институт, 5, 1929, 37-50.
- Гетов 1995:** А. Гетов. Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV-II в. пр. н. е.). София, 1995.
- Гинев 1983:** Г. Гинев. Съкровището от Кралево. София, 1983.
- Гинев 1995:** Г. Гинев. Могилен некропол при с. Пайдушко, Търговишко. - Известия на музеите от Северна България, 20, 1995, 25-60.
- Гинев 1998:** Г. Гинев. Тракийска крепост при с. Кралево, Търговишко. - Археология, 1998, 1-2, 1-7.
- Гинев 2000:** Г. Гинев. Тракийски могили при с. Кралево, Търговишко. Варна, 2000.
- Димитров 1984:** К. Димитров. Античните монети от Севтополис. - В: Севтополис, 2. София, 1984, 7-136.
- Зеест 1948:** И. Б. Зеест. О типах гераклейских амфор. - Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 12, 1948, 48-52.
- Иванов 1972:** Д. Иванов. Колективна находка на антични бронзови шлемове от Русенско. - Археология, 1972, 4, 51-56.
- Иванов 1963:** Т. Иванов. Антична керамика от некрополя на Аполония. - В: Аполония. София, 1963, 65-273.
- Лазаров 1980:** М. Лазаров. Разпространение на гераклейските амфори и печати в Тракия. - Известия на Народния музей - Варна, 16, 1980, 5-19.
- Лазаров 1971:** М. Лазаров. Тракийска гробница при с. Руен, Бургаски окръг. - Археология, 1971, 4, 63-68.
- Мирчев 1962:** М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. - Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 97-164.
- Мозолевский 1973:** Б. Н. Мозолевский. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. - В: Скифские древности. Киев, 1973, 187-234.
- Николов 1990:** Б. Николов. Тракийски находки от Северозападна България. - Археология, 1990, 4, 14-26.
- Онайко 1970:** Н. А. Онайко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV-II в. до н. э. - Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д1-27. Москва, 1970.
- Пешикан 1974:** М. Парович-Пешикан. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев, 1974.
- Теодосиев 1990:** Н. Теодосиев. Свещената игра на орфиците. - Култура, 1990, 2, 64-78.
- Тончева 1974:** Г. Тончева. Некрополът край светилището на Херос Карабазмос в Одесос. - Известия на Народния музей - Варна, 10, 1974, 287-302.
- Фол 1983:** А. Фол. Втора година "Гетика". - Изкуство, 1983, 4, 3-5.
- Фол 1995:** А. Фол. Тракийската култура. Казано и премълчано. София, 1995.
- Херодот 1981:** Херодот. Истории. - В: Извори за историята на Тракия и траките. 1. София, 1981, 193-266.
- Хитова 1971:** М. Тачева-Хитова. II. Инвентар, ритуал и датировка на погребението от могилната гробница. - Археология, 1971, 3, 42-51.
- Чичикова 1984:** М. Чичикова. Антична керамика. - В: Севтополис, 1. София, 1984, 18-114.
- Чичикова 1969:** М. Чичикова. Тракийска могила гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.). - Известия на Археологическия институт, 31, 1969, 45-90.
- Alexandrescu 1966:** P. Alexandrescu. Necropola tumuluara. Sapatur 1955-1961. - Histria, 2, 1966, 133-294.
- Rotroff 1983:** Susan I. Rotroff. Three cistern systems on the Kolonos Agoraios. - Hesperia, 1983, 52, № 3, 257-297.
- Stoian 1961:** I. Stoian. La citta pontica di Tomi. - Dacia, 5, 1961, 233-274.

Mound I from the Necropolis near Kravevo, Turgovishte Region Georgi Ginev

The mound has a diameter of 30-35 m at its base and is 5-6 m high. Two very destroyed stone chamber tombs, an urn grave, two horse graves and one for a dog were discovered in the part of the mound which was excavated in 1974.

Tomb 1 consists of a rectangular chamber and a dromos. Its longitudinal axis is orientated east west. It is built of broken stones joined using clay. Both sides of the entrance are made of ashlar blocks. The eastern wall was completely destroyed and the other three walls have only partially survived. Initially the walls had been 0,40-0,50 m thick, but later the thickness of the southern one increased by building an additional wall of 1 m next to it. The measurements of the preserved tomb in its final appearance are: length - 3,55 m; width

- 1,50 m; height - 1,40 m. There is no evidence about the roofing. It seems most probably to have been made from wood and to have later collapsed under the pressure of the mound. The surface of the tomb is the natural terrain at the time of construction. The entrance was situated on the western side. It was formed using two wall piers made from ashlar blocks. The northern one was 0,62 m, and the southern one - 0,55 m wide. The entrance's length was 1,10 m. The dromos consisted of two almost parallel walls. They were built from broken stones joined using clay. There was a space between the dromos and the entrance. The measurements of the preserved northern dromos wall were as follows: length - 1,80 m; width - 0,40 m, height - 1,13 m. The southern one was: length - 1,50 m; width - 0,50 m, height - 1,24

m. The dromos is 1,50-1,60 m wide. It was a cremation burial. The remains of the cremated body were placed in a shallow pit dug almost in the centre of the tomb. The tomb has been dated to the end of the 4th century B.C. on the grounds of two amphorae from Heraclea Pontica, two black kantharoi, a black fish-dish, a luterius, five ceramic vessels of local production, a very fragmented bronze mirror, bronze fibulae, an iron rein, a stone amulet and a bronze coin of Philip II of Macedonia (359-336 B.C.).

Tomb 2 is located 2 m to the west of the dromos of Tomb 1. It was destroyed more than Tomb 1. The construction was made from broken stones joined using clay. The longitudinal orientation was east west. The preserved measurements of the tomb are: length - 3,85 m; width - 1,15 m; height - 1,07 m. Evidence for the roofing is missing. It seems to have been made from wood. The natural terrain served as the floor surface. The entrance could not be identified. The deceased was cremated. The cremation remains were placed directly on the floor surface, almost in the middle of the tomb. No dug-in pit, like the one in Tomb 1, has been found. The grave goods of the deceased were deposited in different places on the floor next to the bones. They included a Chalkidian type bronze helmet, a heavily corroded iron mahaira-sword, an amphora and two ceramic vessels. There was an unworked stone in the northeastern corner of the tomb. A well preserved set of

143 small ceramic objects, among which a lekythos with a decorated net ornament, was found on, around and beneath the unworked stone. There might well have been some other objects in the destroyed southern half of the tomb. The finds date Tomb 2 to the last quarter of the 4th century B.C.

The urn grave is located close to the north of Tomb 2. The hand-made urn is of local production. It contained the cremated remains. A lekythos was found placed over the urn.

Three animal graves have been unearthed - two of horses and one dog. Stones covered the skeletons. The dog's skeleton had no skull.

The cremation floor was situated in the north of tomb 1. It was oval shaped and measured 2,00 to 1,50 m. Stones encircled it and inside it was filled with a layer of charcoal and ash.

Mound I is a part of necropolis that comprises six mounds. Its formation is closely connected to the habitation of the Thracian fortress situated on top of a nearby mountain outcrop. The archaeological surveys carried out have proved that the fortress had been occupied in the 4th-3rd centuries B.C. There is no doubt that prominent local Thracian aristocrats, one of whom a military commander as well, was buried in the above-mentioned tombs. It is still not certain, however, if the tombs are coeval or if there was an interval between the times of construction of the tombs.

Пещерите-гробници край Одърци

Сергей Торбатов

Античното и средновековно градище край Одърци, Добричка област, беше обект на системни археологически разкопки в продължение на повече от 20 години и за резултатите от проведените там проучвания вече е натрупана немалко научна книжнина¹. Градището заема заравненото било на скалисто възвишение, известно в местната топонимия под името Калето, което клиновидно се вдава от ръба на Добруджанското плато в долината на Батовска река. Източният и западният склон на това възвишение се спускат стръмно към дъната на два дълбоки странични дола. Южният склон е значително по-полегат. В най-горната си част той има вид на сравнително тесен хребет, но надолу постепенно се разширява ветрилообразно. Поредица от частично оголени и ритмично следващи един под друг скални венци му придават специфична стъпаловидна конфигурация. На много места във вертикалните стени на скалните "стъпала", чиято височина обикновено надхвърля 2 м, се забелязват карстови образувания във вид на каверни и навеси, както и полузатрупани входиове на малки пещери. Предприетите огледи установиха, че част от тези пещери са или с изцяло изкуствен произход, или със сериозна изкуствена дообработка. Предназначението и хронологията им обаче, както и отношението им към разкритите върху хълма останки от селища от различни исторически епохи, оставаха неясни. Поради това, в хода на археологическите разкопки в Одърци през 1987 г. беше решено да се пристъпи към планомерно разчистване на някои от тях, предварително набелязани като перспективни за проучване.

Разчистването на пещерите се оказа изключително трудна задача. Наред с екстремалните условия за работа, породени от самото им местоположение, големи затруднения създаваше огромният земен насип, изпълващ вътрешността им докъм 3/4 от тяхната височина. Тясното пространство не позволяваше да се работи с повече хора, а изхвърлянето на пръстта представляваше истински проблем. В рамките на археологическите кампании през 1987 и 1988 г. бяха напълно проучени две пещери по южния склон на хълма Калето. Започна разчистването и на трета пещера, но твърде скоро разкопките бяха прекратени, тъй като продължаването им се

оказа невъзможно при наличното материално осигуряване и работна ръка². Добитият археологически материал е съвсем оскъден и се състои единствено от керамични фрагменти. Намерени бяха и няколко дребни парчета от кости.

Сегашният вид и на трите пещери се дължи на целенасочена човешка дейност. В два от случаите със сигурност са били използвани съществуващите природни образувания, на които допълнително е била придадена желаната форма и размери. В третия става дума за пещера с изцяло изкуствен произход. Данните от проучването сочат, че скалните венци по южния склон на хълма Калето, където те се намират, са били поне частично засипани с пръст във времето на тяхното изсичане.

Въпреки отсъствието на сигурни погребални останки, усамотеното и открито разположение на трите пещери, особеностите в архитектурния им облик, както и фактът, че входът на една от тях беше заварен все още зазидан до 2/3 от ви-

¹Ръководител на археологическия екип беше Л. Дончева-Петкова. Проучването на пещерите беше извършено под ръководството на автора на това съобщение.

Обр. 1. Одърци. Входът на гробница 1
Fig. 1. Odartsi. The entrance of Tomb 1

¹За историята на археологическите проучвания край Одърци, характера и хронологията на обекта и публикуваната до сега литература във връзка с него вж.: Дончева-Петкова и др. 1999, 5-9.

Пещерите-гробници край Одърци

Сергей Торбатов

Античното и средновековно градище край Одърци, Добричка област, беше обект на системни археологически разкопки в продължение на повече от 20 години и за резултатите от проведените там проучвания вече е натрупана немалко научна книжнина¹. Градището заема заравненото било на скалисто възвишение, известно в местната топонимия под името Калето, което клиновидно се вдава от ръба на Добруджанското плато в долината на Батовска река. Източният и западният склон на това възвишение се спускат стръмно към дъната на два дълбоки странични дола. Южният склон е значително по-полегат. В най-горната си част той има вид на сравнително тесен хребет, но надолу постепенно се разширява ветрилообразно. Поредица от частично оголени и ритмично следващи един под друг скални венци му придават специфична стъпаловидна конфигурация. На много места във вертикалните стени на скалните "стъпала", чиято височина обикновено надхвърля 2 м, се забелязват карстови образувания във вид на каверни и навеси, както и полузатрупани входове на малки пещери. Предприетите огледи установиха, че част от тези пещери са или с изцяло изкуствен произход, или със сериозна изкуствена дообработка. Предназначението и хронологията им обаче, както и отношението им към разкритите върху хълма останки от селища от различни исторически епохи, оставаха неясни. Поради това, в хода на археологическите разкопки в Одърци през 1987 г. беше решено да се пристъпи към планомерно разчистване на някои от тях, предварително набелязани като перспективни за проучване.

Разчистването на пещерите се оказа изключително трудна задача. Наред с екстремалните условия за работа, породени от самото им местоположение, големи затруднения създаваше огромният земен насип, изпълващ вътрешността им докъм 3/4 от тяхната височина. Тясното пространство не позволяваше да се работи с повече хора, а изхвърлянето на пръстта представляваше истински проблем. В рамките на археологическите кампании през 1987 и 1988 г. бяха напълно проучени две пещери по южния склон на хълма Калето. Започна разчистването и на трета пещера, но твърде скоро разкопките бяха прекратени, тъй като продължаването им се

оказа невъзможно при наличното материално осигуряване и работна ръка². Добитият археологически материал е съвсем оскъден и се състои единствено от керамични фрагменти. Намерени бяха и няколко дребни парчета от кости.

Сегашният вид и на трите пещери се дължи на целенасочена човешка дейност. В два от случаите със сигурност са били използвани съществуващите природни образувания, на които допълнително е била придадена желаната форма и размери. В третия става дума за пещера с изцяло изкуствен произход. Данните от проучването сочат, че скалните венци по южния склон на хълма Калето, където те се намират, са били поне частично засипани с пръст във времето на тяхното изсичане.

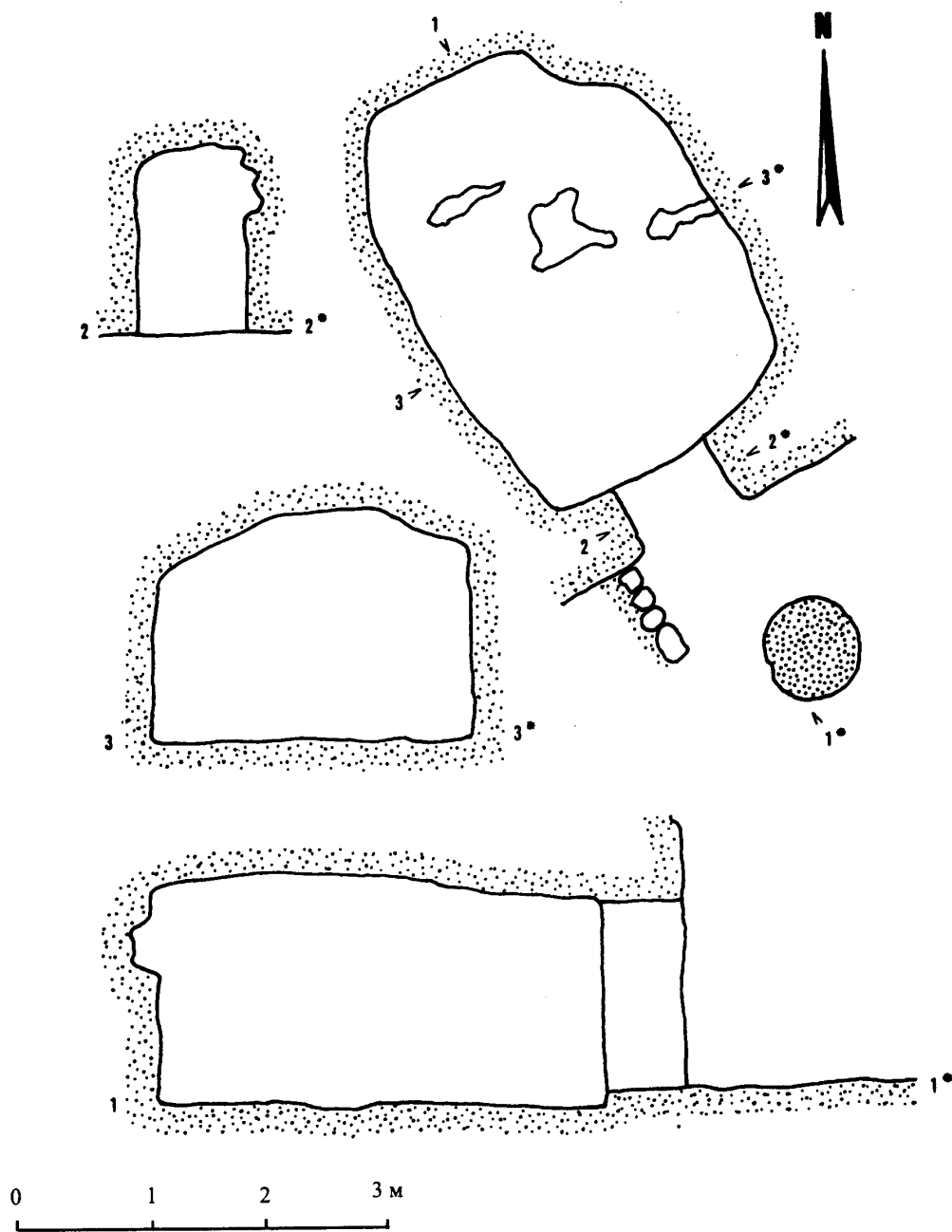
Въпреки отсъствието на сигурни погребални останки, усамотеното и открито разположение на трите пещери, особеностите в архитектурния им облик, както и фактът, че входът на една от тях беше заварен все още зазидан до 2/3 от ви-

¹Ръководител на археологическия екип беше Л. Дончева-Петкова. Проучването на пещерите беше извършено под ръководството на автора на това съобщение.

Обр. 1. Одърци. Входът на гробница 1
Fig. 1. Odartsi. The entrance of Tomb 1

¹За историята на археологическите проучвания край Одърци, характера и хронологията на обекта и публикуваната до сега литература във връзка с него вж.: Дончева-Петкова и др. 1999, 5-9.

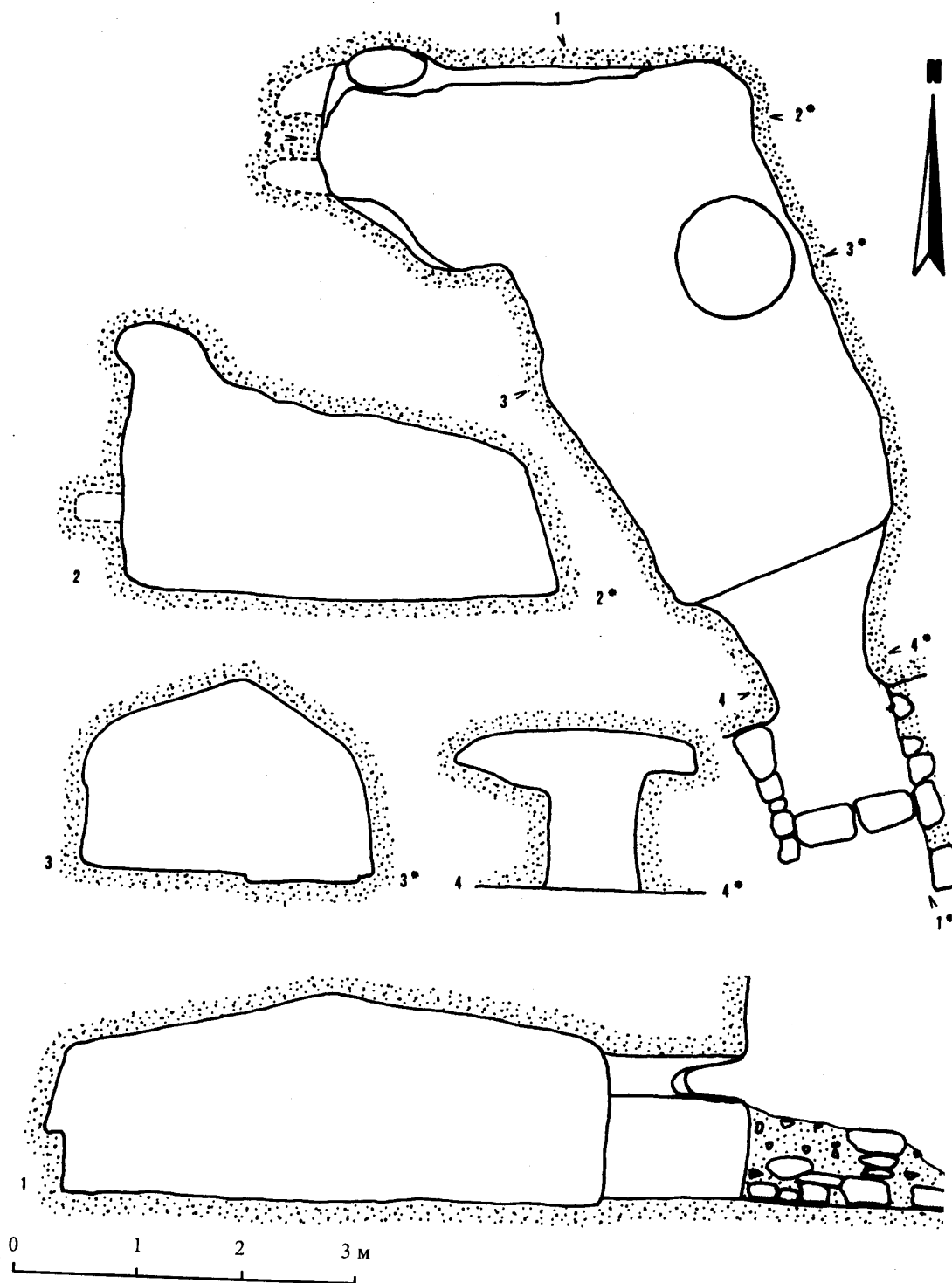

Обр. 2. Одърци. План и разреди на гробница 1
Fig. 2. Odartsi. Plan and cross-sections of Tomb 1

сочината му, дават основание да се твърди, че и в трите случая става дума за скални гробни съоръжения от типа на т. нар. пещери-гробници.

Гробница 1 отстои на 60 м надолу по склона. Разположена е на юг-югоизток от южната крепостна стена на късноантичното укрепление на хълма Калето. Изсечена е във вертикалната стена на скален венец с височина около 3 м. Гроб-

ницата е изцяло изкуствено оформена. В началото на проучването вътрешността ѝ беше запълнена с пръст до около 50 см от тавана. Входът на гробницата е изсечен непосредствено нагоре от нивото на скалната площадка пред венета. Той има правоъгълна форма, с добре обработени страници и сводообразна горна част. Размерите му са следните: ширина - 0,91 м; височи-

Обр. 3. Одърци. План и разреди на гробница 2
Fig 3. Odartsi. Plan and cross-section of Tomb 2

на - 1,65 м; дълбочина - 0,65 м (обр. 1). Входът води в самата камера, подът на която е с 12,5 см по-нисък. Тя има неправилен правоъгълен план и максимални размери 3,85 x 2,75 м. Надлъжната ѝ ос е ориентирана север-северозапад - юг-югоизток (Am - 150°). Чрез двустранно стесняване ширината в дъното на камерата е намалена до 1,35 м. Стените са вертикални. Таванът е оформен във вид на надлъжен цилиндричен свод, най-високата точка на който се издига до 2 м от пода. На височина 1,05 м в задната стена на камерата, срещу входа, е издълбана ниша с приблизително кръгла форма и диаметър до 0,55 м. На три места в пода се забелязват плитки вкопавания с неправилни очертания (обр. 2).

Пред входа на гробницата, западно от него и перпендикулярно на скалния венец беше разчистен частично запазен еднолицев зид, граден от дребни ломени камъни на кална спойка. Проследен е на дължина 85 см, а височината му достига 70 см. Макар източно от входа подобен зид да не е открит, по всяка вероятност в случая става дума за останки от зидано преддверие. На 1 м пред входа, непосредствено върху скалната площадка беше разчистено петно с овална форма (диаметри 85 x 90 см), съдържащо тънък пласт пепел. Характерът и предназначението на това огнище са неясни.

От запълнителя на гробната камера произхождат няколко неподлежащи на точно определяне керамични фрагменти, както и дребни парчета от (животински?) кости. Керамичният ма-

териал датира най-общо от късната античност и от периода на ранното българско средновековие. Количеството на фрагментите от двете хронологически групи е приблизително равно и показва, че през ранното средновековие гробницата със сигурност вече е била опустошена.

Гробница 2 е разположена две нива по-високо по склона и на около 10 м западно от гробница 1. За нейна основа е послужило карстово образувание - пещерообразна кухня с неправилна форма, висока от 0,40 до повече от 2 м. Широкият и нисък елипсовиден вход на пещерата е бил разположен във вертикалната стена на скалния венец, на 1 м над неговата основа. Заварените странични контури и естествената конфигурация на пещерния свод са били напълно запазени в хода на изкуствената дообработка. Дъното обаче било чувствително задълбано (на места с около 1 м), като навсякъде във вътрешността бил оформен добре подравнен хоризонтален под, лежащ на малко по-ниско ниво от това на площадката пред скалния венец. Страните на входа на гробницата били изсечени от централния сектор на отвора на пещерата надолу до основата на скалния венец. Те са приблизително успоредни и в най-тесната си част отстоят на 1,10 м една от друга. Навътре входът се разширява фуниевидно (обр. 3). Височината му е 1,51 м, а дълбочината му достига 1,39 м. Между входа и гробната камера е оформен праг с височина 8 см. Камерата е ориентирана север-северозапад - юг-югоизток (Am - 155°). Дълга е 5,30 м по централната ос, а ширината ѝ варира от 2,20 до 2,84 м. Таванът има вид на кръстат триъгълен свод, чиято най-висока точка се извисява на 2 м от пода (обр. 4). В средната част на камерата, източно от надлъжната ос, в пода е направено вкопаване с неясно предназначение. То е с идеална кръгла форма и диаметър 1,20 м. От периферията към центъра дълбочината му постепенно се увеличава от 3 до към 8 см.

Северозападният ъгъл на камерата се вдава рязко на запад в скалния масив, образувайки малко странично помещение с неправилен план и максимални размери 2 x 1,65 м. Таванът в дъното на това помещение се издига куполовидно нагоре и достига височина 2,50 м. В западната стена на помещението има три дълбоки ниши с естествен (?) произход, южните две от които са разположени една над друга. Хоризонталното дъно на северната ниша продължава във вид на покъл с височина 55 см на изток покрай стената. Дължината на този "цокъл" достига 3,10 м, а ширината му се колебае от 10 до 45 см. В най-широката му част, непосредствено до нишата, е изсечено корито с овална форма (40 x 75 см), дълбоко 15 см.

Чрез два едноличеви зида, пристроени перпендикулярно към скалния венец, пред входа на

Обр. 4. Одръци. Камерата на гробница 2 с кръглото вкопаване в пода (поглед от входа)
Fig. 4. Odartsi. The chamber of tomb 2 with the round digging into the floor (view from the entrance)

на - 1,65 м; дълбочина - 0,65 м (обр. 1). Входът води в самата камера, подът на която е с 12,5 см по-нисък. Тя има неправилен правоъгълен план и максимални размери 3,85 x 2,75 м. Надлъжната ѝ ос е ориентирана север-северозапад - юг-югоизток ($Am - 150^\circ$). Чрез двустранно стесняване ширината в дъното на камерата е намалена до 1,35 м. Стените са вертикални. Таванът е оформен във вид на надлъжен цилиндричен свод, най-високата точка на който се издига до 2 м от пода. На височина 1,05 м в задната стена на камерата, срещу входа, е издълбана ниша с приблизително кръгла форма и диаметър до 0,55 м. На три места в пода се забелязват плитки вкопавания с неправилни очертания (обр. 2).

Пред входа на гробницата, западно от него и перпендикулярно на скалния венец беше разчистен частично запазен еднолицев зид, граден от дребни ломени камъни на кална спойка. Проследен е на дължина 85 см, а височината му достига 70 см. Макар източно от входа подобен зид да не е открит, по всяка вероятност в случая става дума за останки от зидано преддверие. На 1 м пред входа, непосредствено върху скалната площадка беше разчистено петно с овална форма (диаметри 85 x 90 см), съдържащо тънък пласт пепел. Характерът и предназначението на това огнище са неясни.

От запълнителя на гробната камера произхождат няколко неподлежащи на точно определяне керамични фрагменти, както и дребни парчета от (животински?) кости. Керамичният ма-

Обр. 4. Одаряци. Камерата на гробница 2 с кръглото вкопаване в пода (поглед от входа)

Fig. 4. Odartsi. The chamber of tomb 2 with the round digging into the floor (view from the entrance)

териал датира най-общо от късната античност и от периода на ранното българско средновековие. Количеството на фрагментите от двете хронологически групи е приблизително равно и показва, че през ранното средновековие гробницата със сигурност вече е била опустошена.

Гробница 2 е разположена две нива по-високо по склона и на около 10 м западно от гробница 1. За нейна основа е послужило карстово образувание - пещерообразна кухня с неправилна форма, висока от 0,40 до повече от 2 м. Широкият и нисък елипсоиден вход на пещерата е бил разположен във вертикалната стена на скалния венец, на 1 м над неговата основа. Заварените странични контури и естествената конфигурация на пещерния свод са били напълно запазени в хода на изкуствената дообработка. Дъното обаче било чувствително задълбано (на места с около 1 м), като навсякъде във вътрешността бил оформен добре подравнен хоризонтален под, лежащ на малко по-ниско ниво от това на площадката пред скалния венец. Страните на входа на гробницата били изсечени от централния сектор на отвора на пещерата надолу до основата на скалния венец. Те са приблизително успоредни и в най-тясната си част отстоят на 1,10 м една от друга. Навътре входът се разширява фуниевидно (обр. 3). Височината му е 1,51 м, а дълбочината му достига 1,39 м. Между входа и гробната камера е оформен праг с височина 8 см. Камерата е ориентирана север-северозапад - юг-югоизток ($Am - 155^\circ$). Дълга е 5,30 м по централната ос, а ширината ѝ варира от 2,20 до 2,84 м. Таванът има вид на кръстат триъгълен свод, чиято най-висока точка се извисява на 2 м от пода (обр. 4). В средната част на камерата, източно от надлъжната ос, в пода е направено вкопаване с неясно предназначение. То е с идеална кръгла форма и диаметър 1,20 м. От периферията към центъра дълбочината му постепенно се увеличава от 3 до към 8 см.

Северозападният ъгъл на камерата се вдава рязко на запад в скалния масив, образувайки малко странично помещение с неправилен план и максимални размери 2 x 1,65 м. Таванът в дъното на това помещение се издига куполовидно нагоре и достига височина 2,50 м. В западната стена на помещението има три дълбоки ниши с естествен (?) произход, южните две от които са разположени една над друга. Хоризонталното дъно на северната ниша продължава във вид на цокъл с височина 55 см на изток покрай стената. Дължината на този "цокъл" достига 3,10 м, а ширината му се колебае от 10 до 45 см. В най-широката му част, непосредствено до нишата, е изсечено корито с овална форма (40 x 75 см), дълбоко 15 см.

Чрез два еднолицевни зида, пристроени перпендикулярно към скалния венец, пред входа на

Обр. 5. Одръци. Предверието и входът на гробница 2
Fig. 5. The antechamber and the entrance of Tomb 2

гробницата е било оформено правоъгълно преддверие с дължина 1,40 и ширина 1,25 м. Зидовете са градени от средноголеми ломени камъни на кална спойка, като западният беше запазен в момента на разкриването на височина до 1,10 м. Във външния край на предверието беше разчистен праг, оформен от два големи камъка, поставени един до друг (обр. 5).

Входът на гробницата беше заварен все още зазидан на височина 1 м с блокаж от плътно подредени плочи и по-дребни ломени камъни на кална спойка (обр. 5). Макар и твърде малоброен, събраният в хода на проучването керамичен материал свидетелства убедително, че в гробницата е било прониквано (при това вероятно нееднократно!) още в древността. Повечето фрагменти произхождат от късноантични съдове. Освен тях бяха намерени и фрагменти от дръжки и устие на хераклейска амфора от елинистическата епоха. Особено голям интерес представлява една езиковидна дръжка от формуван на ръка съд. Подобни дръжки се срещат при редица типове съдове, характерни за керамичното производство в пределите на гетската племенна общност от края на ранножелязната до средата на късножелязната епоха (от VII до към III в. пр. Хр.) (Moscalu 1983, 15 sq., Tipul I-IV, VIII-XI).

Проучването на гробница 3 не беше завършено по технически причини. Тя отстои на около 8 м източно от гробница 1 и е разположена едно ниво над нея. Височината на този скален венец варира от 1,50 до към 2 м. Гробницата е оформена чрез адаптация и частична дообработка на естес-

твената скална кухня, за съществуването на която е подсказвал малък отвор, намиращ се в основата на вертикалната стена на венета. Самата кухня се е развивала под това ниво. В значителна степен природните дадености са предопределили характера на предприетите работи, а оттам - и окончателния облик на съоръжението. Входът е бил оформен на мястото на съществуващия отвор. За да му се придаде необходимата височина, в скалната площадка пред венета е било изсечено преддверие във вид на къс и тесен наклонен коридор с няколко следващи едно под друго стъпала. Източната стена на предверието и стъпалата бяха заварени силно разбити и обезличени, вероятно в резултат на по-късни прониквания. Входът въвежда в югозападната част на камера с неправилни очертания, чийто точен план и размери така и не бяха изяснени. Вътрешността на камерата се оказа запълнена с пръст на височина до към 30 см от тавана. Върху проучения участък от южната ѝ стена личаха следи от общо взето старателна изкуствена обработка, докато върху източната подобни не бяха засвидетелствани. До прекратяването на работата не бяха открити никакви археологически материали.

По общо устройство, пропорции и строителни особености гробници 1 и 2 край Одръци имат множество близки или по-далечни паралели. Сред тях на първо място са пещерите-гробници от Некропол № 4 в местността Яйлата край Камен бряг, Добричко (Шкорпил, Шкорпил 1892а, 65-66; Шкорпил 1913, 254-255; Салкин, Топтанов 1986, 112-113; Салкин, Топтанов 1988, 196) и групирани в компактни некрополи скални гробници по склоновете под Провадийската (Шкорпил, Шкорпил 1892б, 28-31; Маргос 1970, 194 сл.) и Венчанската крепост (Шкорпил 1905, 415-416). Трябва да се отбележат и някои отделни пещери-гробници на нос Калиакра (Шкорпил 1913, 256), в скалната стена под крепостта в местността Кокил тепе край Невша, Варненско (Шкорпил 1905, 388-389), край Паницово, Бургаско (Делев 1982а, 394), в Източните Родопи (Венедиков 1976, 89) и в Странджа (Шкорпил 1913, 254). Специфична особеност на гробниците край Одръци обаче е наличието на зидано, а не изсечено в скалата преддверие. Причината за това очевидно трябва да се търси в самия характер на заварения терен, а именно - в строгата вертикалност на стъпаловидно разположените скални венци, в основата на които по естествен път се е отложил дебел земен насип. От всички приведени по-горе примери, с повече или по-малко сигурни хронологически данни разполагаме единствено за скалните гробници под Провадийската крепост. Въз основа на врязаните върху стените на две от тях равнораменни кръстове, а

Обр. 5. Одърци. Предверието и входът на гробница 2
Fig. 5. The antechamber and the entrance of Tomb 2

гробницата е било оформено правоъгълно преддверие с дължина 1,40 и ширина 1,25 м. Зидовете са градени от средноголеми ломени камъни на кална спойка, като западният беше запазен в момента на разкриването на височина до 1,10 м. Във външния край на предверието беше разчистен праг, оформен от два големи камъка, поставени един до друг (обр. 5).

Входът на гробницата беше заварен все още зазидан на височина 1 м с блокаж от плътно подредени плочести и по-дребни ломени камъни на кална спойка (обр. 5). Макар и твърде малоброен, събраният в хода на проучването керамичен материал свидетелства убедително, че в гробницата е било прониквано (при това вероятно нееднократно!) още в древността. Повечето фрагменти произхождат от късноантични съдове. Освен тях бяха намерени и фрагменти от дръжки и устие на хераклейска амфора от елинистическата епоха. Особено голям интерес представлява една езиковидна дръжка от формуван на ръка съд. Подобни дръжки се срещат при редица типове съдове, характерни за керамичното производство в пределите на гетската племенна общност от края на ранножелязната до средата на късножелязната епоха (от VII до към III в. пр. Хр.) (Moscalu 1983, 15 sqq., Tipul I-IV, VIII-XI).

Проучването на гробница 3 не беше завършено по технически причини. Тя отстои на около 8 м източно от гробница 1 и е разположена едно ниво над нея. Височината на този скален венец варира от 1,50 до към 2 м. Гробницата е оформена чрез адаптация и частична дообработка на естес-

твената скална кухина, за съществуването на която е подсказвал малък отвор, намиращ се в основата на вертикалната стена на венета. Самата кухина се е развивала под това ниво. В значителна степен природните дадености са предопределили характера на предприетите работи, а оттам - и окончателния облик на съоръжението. Входът е бил оформен на мястото на съществуващия отвор. За да му се придаде необходимата височина, в скалната площадка пред венета е било изсечено преддверие във вид на къс и тесен наклонен коридор с няколко следващи едно под друго стъпала. Източната стена на предверието и стъпалата бяха заварени силно разбити и обезличени, вероятно в резултат на по-късни прониквания. Входът въвежда в югозападната част на камера с неправилни очертания, чийто точен план и размери така и не бяха изяснени. Вътрешността на камерата се оказа запълнена с пръст на височина до към 30 см от тавана. Върху проучения участък от южната ѝ стена личаха следи от общо взето старателна изкуствена обработка, докато върху източната подобни не бяха засвидетелствани. До прекратяването на работата не бяха открити никакви археологически материали.

По общо устройство, пропорции и строителни особености гробници 1 и 2 край Одърци имат множество близки или по-далечни паралели. Сред тях на първо място са пещерите-гробници от Некропол № 4 в местността Яйлата край Камен бряг, Добричко (Шкорпил, Шкорпил 1892а, 65-66; Шкорпил 1913, 254-255; Салкин, Топтанов 1986, 112-113; Салкин, Топтанов 1988, 196) и групирани в компактни некрополи скални гробници по склоновете под Провадийската (Шкорпил, Шкорпил 1892б, 28-31; Маргос 1970, 194 сл.) и Венчанската крепост (Шкорпил 1905, 415-416). Трябва да се отбележат и някои отделни пещери-гробници на нос Калиакра (Шкорпил 1913, 256), в скалната стена под крепостта в местността Кокил тепе край Невша, Варненско (Шкорпил 1905, 388-389), край Паницово, Бургаско (Делев 1982а, 394), в Източните Родопи (Венедиков 1976, 89) и в Странджа (Шкорпил 1913, 254). Специфична особеност на гробниците край Одърци обаче е наличието на зидано, а не изсечено в скалата преддверие. Причината за това очевидно трябва да се търси в самия характер на заварения терен, а именно - в строгата вертикалност на стъпаловидно разположените скални венци, в основата на които по естествен път се е отложил дебел земен насип. От всички приведени по-горе примери, с повече или по-малко сигурни хронологически данни разполагаме единствено за скалните гробници под Провадийската крепост. Въз основа на връзаните върху стените на две от тях равнораменни кръстове, а

също и на няколко намерени фрагмента от късно-антична керамика, некрополът е датиран от последния му проучвател във втората половина на IV - първата половина на V в.

Макар като цяло да принадлежи към съвсем друг тип, по тясното си стъпаловидно преддверие Гробница 3 край Одръци силно наподобява част от гробните съоръжения, регистрирани в Некропол № 1 в местността Яйлата край Камен бряг (Салкин 1985, 80; Топтанов и др. 1991, 231), както и в Некропол № 2, разположен непосредствено източно до същото село (Салкин, Топтанов 1988, 195-196). Откриването на няколко неограбени гробници даде основание на проучвателите да датират въпросните два некрополя в периода III-V в. (Салкин, Топтанов 1986, 113; Салкин, Топтанов 1988, 196; Топтанов и др. 1991, 233).

Проблемите на скалните гробници, разновидност на които се явяват пещерите-гробници, се коментират в българската археологическа и историческа книжнина още от края на XIX в. Натрупаният веществен материал обособява Североизточна България като един от двата основни района на тяхното разпространение в пределите на българските земи (Венедиков 1976, 99 сл.; Делев 1982, 410). Поради това, разкриването на нова компактна група паметници от този вид край Одръци в никакъв случай не следва да се приема като някаква изненада. Появата на скалните гробници в българските земи обикновено се разглежда в контекста на формиране и развитие на тракийската мегалитна култура и се отнася най-общо към ранножелязната епоха (Венедиков 1976, 82 сл.; Делев 1982, 410-413). Датировката на конкретните паметници обаче е повече от проблематична, тъй като голям брой от проучените или само документирани досега гробници са били ограбени още в древността или в по-ново време.

Резултатите от последните проучвания на скалните некрополи № 1 и 2 край Камен бряг (Салкин, Топтанов 1988, 195 сл.; Топтанов и др. 1991, 231 сл.) и на този на нос Калиакра (Салкин, Топтанов 1986, 113; Джингов и др. 1987, 199; Джингов 1989, 28; Йосифова и др. 1994, 111; Йосифова, Радичков 1996, 105) изместваха с повече от хилядолетие напред предполагаемата по-рано за тях датировка (Салкин 1985, 81). Това, в съчетание с коментираните вече данни за некропола под Провадийската крепост, като че ли окончателно премахва въпросителните около хронологията на скалните гробници в Североизточна България. Все пак едва ли може да се пренебрегва или омаловажава факта, че безспорни свидетелства за късноантична датировка произхождат от незначителен процент от общото количество регистрирани паметници от този вид. Макар и по косвен начин, сигурно установеното преизползване през периода на Второто

българско царство на някои гробници от датирания в IV в. скален некропол на нос Калиакра (Джингов и др. 1987, 199; Топтанов, Салкин 1987, 163; Джингов 1989, 28) потвърждава правдоподобността на тезата, че в част от случаите може би става дума за вторична употреба на заварени много по-древни съоръжения (Делев 1985, 51-52). Подобна практика е засвидетелствана и в някои могилни некрополи на територията на Южна Добруджа. Така например, край Горун (Василчин 1978, 111 сл.; Торбатов 1992, 110, бел. 63) и Великово, Добричко (Торбатов 2002), е регистрирано преизползване около средата на IV в. на подмогилни цистови гробници, изградени през втората половина на II или в началото на III в.

Наскоро беше направен опит да се обяснят скалните паметници по българското северно Черноморие и в непосредствения му хинтерланд с формирането по тези места, т. е. в ареала на гетската племенна общност, на специфична регионална култура с хтонична религиозна обосновка, обозначена условно въз основа на писмено сведение у Клавдий Птолемей (Ptol. Geogr. III, 10, 9) като "троглодитска". Допуска се, че първите "троглодитски" комплекси, включващи изсечени в скалите жилищни и стопански помещения, култови и погребални съоръжения са се появили през I хилядолетие пр. Хр., а развитието им е продължило до късната античност (Христов 2000, 4 сл.). Археологическите проучвания на Големия остров край Дуранкулак, Добричко, напълно потвърждават това съждение в частта му относно култовите съоръжения. През 90-те години на XX в. там беше проучено голямо светилище, разположено в естествена пещера, която била предварително подложена на значителна по обем и твърде прецизна по изпълнение изкуствена дообработка. Светилището разкрива множество поразителни сходства със скалните паметници в местността Яйлата край Камен бряг, което по всяка вероятност следва да се тълкува като указание за тяхната синхронност. Според археологическия материал, пещерното светилище край Дуранкулак било изградено най-късно през елинистическата епоха, но помещенията му били интензивно използвани (за други цели?) и през късната античност (Bugow 1993, 334-338; Bugow 1996, 431-436).

Проучването на пещерите-гробници край Одръци за пръв път предоставя доказателства за съществуването през I хил. пр. Хр. на паметници и от този вид в североизточните предели на България. Археологическият материал от гробница 2 свидетелства, че нейното изграждане в никакъв случай не може да бъде отнесено по-късно от IV-III в. пр. Хр. Не е изключено тя да е дори още по-древна. По всяка вероятност гробницата не е била преизползвана, а частично запазеното заизждане

на входа ѝ е съвременно на извършеното в нея погребение. Намерената в запълнителя по-късна керамика очевидно е свързана с последвали прониквания, довели до ограбването.

В гробница 1 не беше открит археологически материал, по-ранен от късноантичната епоха. Възможно е тя да е била преизползвана през периода на ранното средновековие за някакви други цели. За датировката на гробница 3 не може да се каже нищо определено. Не е изключено тя

да е останала недовършена. В светлината на археологическите проучвания край Одръци, появата на разглеждания некропол от пещерногробници би могла да се постави във времето на функционирането на укрепеното тракийско селище на хълма Калето, което възникнало към края на бронзовата или началото на ранножелязната епоха и просъществувало до към началото на I хил. след Хр.

Цитирана литература:

Василчин 1978: И. Василчин. Каменна гробница от IV в. при с. Горун, Толбухинско. - Известия на Народния музей - Варна, 14, 1978, 111-117.
Венедиков 1976: И. Венедиков. Скални гробници. - В: И. Венедиков, А. Фол (ред.). Тракийски паметници, 1. Мегалитите в Тракия. София, 1976, 82-127.
Делев 1982а: П. Делев. Източна Стара планина. - В: Тракийски паметници, 3. Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 391-397.
Делев 1982б: П. Делев. Проблеми на тракийските мегалитни паметници. - В: Тракийски паметници, 3. Мегалитите в Тракия, 2. София, 1982, 398-427.
Делев 1985: П. Делев. Проблеми на скалните паметници в Североизточна България. - В: Североизточна България - древност и съвремие. Първи национален симпозиум (доклади). София, 1985, 49-56.
Джингов и др. 1987: Г. Джингов, А. Балканска, М. Йосифова, Г. Радичков. Археологически проучвания на Калиакра. - В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 198-199.
Джингов 1989: Г. Джингов. Туризъм - Аккре - Калиакра. София, 1989.
Дончева-Петкова и др. 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одръци, 1. Селище от Първото българско царство. София, 1999.
Йосифова и др. 1994: М. Йосифова, А. Балканска, Г. Радичков. Археологически проучвания на Калиакра. - В: Археологически открития и разкопки през 1992-1993 година. Велико Търново, 1994, 111.
Йосифова, Радичков 1996: М. Йосифова, Г. Радичков. Археологически проучвания на Калиакра. - В: Археологически открития и разкопки през 1995 година. София, 1996, 105.
Маргос 1970: А. Маргос. Раннохристиянски скални гробници при град Провадия. - Известия на Народния музей - Варна, 6, 1970, 194-199.
Салкин 1985: А. Салкин. Археологически комплекс Яйлата. Проблеми и проучвания. - В: Североизточна България - древност и съвремие. Първи национален симпозиум (доклади). София, 1985, 77-82.
Салкин, Топтанов 1986: А. Салкин, Д. Топтанов. Скални гробници в м. "Яйла" край с. Камен бряг и на нос Калиакра, Толбухински окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1985 г. Велико Търново, 1986, 112-113.
Салкин, Топтанов 1988: А. Салкин, Д. Топтанов. Некрополи от скални гробници по Добруджанс-

кото Черноморско крайбрежие от нос Калиакра до село Камен бряг. - Terra antiqua balcanica, 3, 1988, 195-198.
Топтанов, Салкин 1987: Д. Топтанов, А. Салкин. Проучвания на некрополи от скални гробници в м. "Яйла" край с. Камен бряг и на нос Калиакра, Толбухински окръг. - В: Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 162-163.
Топтанов и др. 1991: Д. Топтанов, П. Вълев, В. Дерменджиев. Ориентация на скалните гробници от некропол № 1 в археологическия комплекс "Яйла" при с. Камен бряг, Толбухинско. - Интердисциплинарни изследвания, 18, 1991, 231-242.
Торбатов 1992: С. Торбатов. Могилен некропол от римската епоха край село Средина, Генералтошевско. - Добруджа, 9, 1992, 91-110.
Торбатов 2002: Нови открития в могилен некропол край Великово, Добричко. - Добруджа, 17-18, 2002 (под печат).
Христов 2000: И. Христов. Troglodytae. Принос към историческата география на Североизточна Тракия. - Минало, 2000, 4, 4-9.
Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Паметници в окрестностяхъ Абобской равнины: Стана, Провадийския горы, водораздельныя возвышенности и Шуменския горы. - Известия Русского археологического института в Константинополе, 10, 1905, 385-442.
Шкорпил 1913: К. Шкорпил. Археологически бележки от Странджа-планина. - Известия на Българското археологическо дружество, 3, 1913, 235-262.
Шкорпил, Шкорпил 1892а: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 7, 1892, 3-83.
Шкорпил, Шкорпил 1892б: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. - Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 8, 1892, 3-58.
Burow 1993: J. Burow. Durankulak. Vorbericht über die Ausgrabungen 1991 und 1992. - Archäologischer Anzeiger, 1993, 333-345.
Burow 1996: J. Burow. Durankulak. Vorbericht über die Kampagnen 1993 bis 1995. - Archäologischer Anzeiger, 1996, 427-441.
Moscalu 1983: E. Moscalu. Ceramica traco-getică. București, 1983.

The Cave-tombs near Odartsi

Sergej Torbatov

This paper presents the findings of an archaeological study of three caves located at different heights on the naturally terraced southern slope of the Kaleto hill near Odartsi, Dobrich district. The present appearance of each of them is the result of deliberate human activity. In two of the cases the natural caves were enlarged in order to give them the desired form and size. The third cave is entirely man-made. The archaeological finds are very scarce; and consist of only pottery shards, from the Iron Age, the Late Antique and the Early Medieval period in Bulgaria. A few small pieces of bone have also been found. Although none of the bones appear to be from burial remains, the isolated and open position of the three cave, their architectural peculiarities and the fact, that the entrance of one of them was found during the excavations still blocked up to 2/3 of its height, give grounds to state that in all the three cases we have

rock-cut tomb constructions of the so-called cave-tomb type. In view of the finds from Tomb 2, its construction can by no means be dated later than the 4th-3rd centuries B.C. People entered time and again into the tombs from antiquity to modern times, which explains the presence of artefacts from different periods in the fill. The formation of the necropolis might well be connected with the needs of the inhabitants of the Thracian fortified settlement on Kaleto hill. This settlement had appeared by the end of the Bronze or in the beginning of the Early Iron Age and survived with certain occupational breaks until about the beginning of the 1 millennium A.D.

The study of the cave-tombs near Odartsi for the first time provides reliable archaeological evidence about the existence of this type of tomb in the northeastern area of Bulgaria during the 1 millennium B.C.

Тракийско светилище под базиликата "Св. Никола" в Мелник

Виолета Нешева

Базиликата "Св. Никола", разположена в най-високата част на едноименното плато южно над Мелник (обр. 1) е най-старият и най-голям християнски храм в града. С архаичната си архитектура и великолепната си живопис църквата е привличала интереса на специалистите, проучвали Мелник в продължение на повече от столетие. Изграждането ѝ се отнася към края на XII - началото на XIII в. (Мавродинов 1933, 292-298, обр. 168) или към Първото българско царство (Препис 1983, 176-183, фиг. 1-7; Чанева-Дечевска 1984, 55-58, фиг. 28). Първата датировка беше подкрепена в началото на археологическите проучвания (Георгиева 1974, 28-37)¹.

По-нататъшните разкопки обаче внесоха значителни промени в представите за историята и хронологията на базиликата. Оказа се, че култовото място е по-древно. Средновековният християнски храм е всъщност възстановена ранно-

византийска базилика от VI в. Тя пък от своя страна е изградена на мястото на разрушено тракийско светилище. С тези две по-ранни фази на религиозно строителство в Мелник са свързани откритите многобройни мраморни архитектурни детайли - колони, ара, капители, плочи от олтарна преграда, от подова настилка, фрагменти от фризове и т. н., датиращи най-общо от I-VI в. Те са били пренесени тук от други места и използвани многократно по предназначение или като споллии чак до началото на XX в. (Петрова, в същата книжка). Сред рушевините на базиликата и в околността ѝ са открити и други антични находки, някои още преди разкопките (обр. 1). На първо място, това са каменни и епиграфски паметници от края на I-III в., с висока историческа и художествена стойност и значение както за региона на Средна Струма, така и в по-широк, общотракийски обхват. Сред тях се открояват официален надпис-посвещение върху част от постамент на статуя на император Траян с титлата *Германикός*[v], датиращ от октомври-ноември 97 г. (Геров 1961, 208, бел. 4; Mihailov 1997, 411, № 2318=5920); релеф на тракийски конник, представящ бог Дионис-Асдула, поставен в 215 г., пазен в Брюкселския Кралски

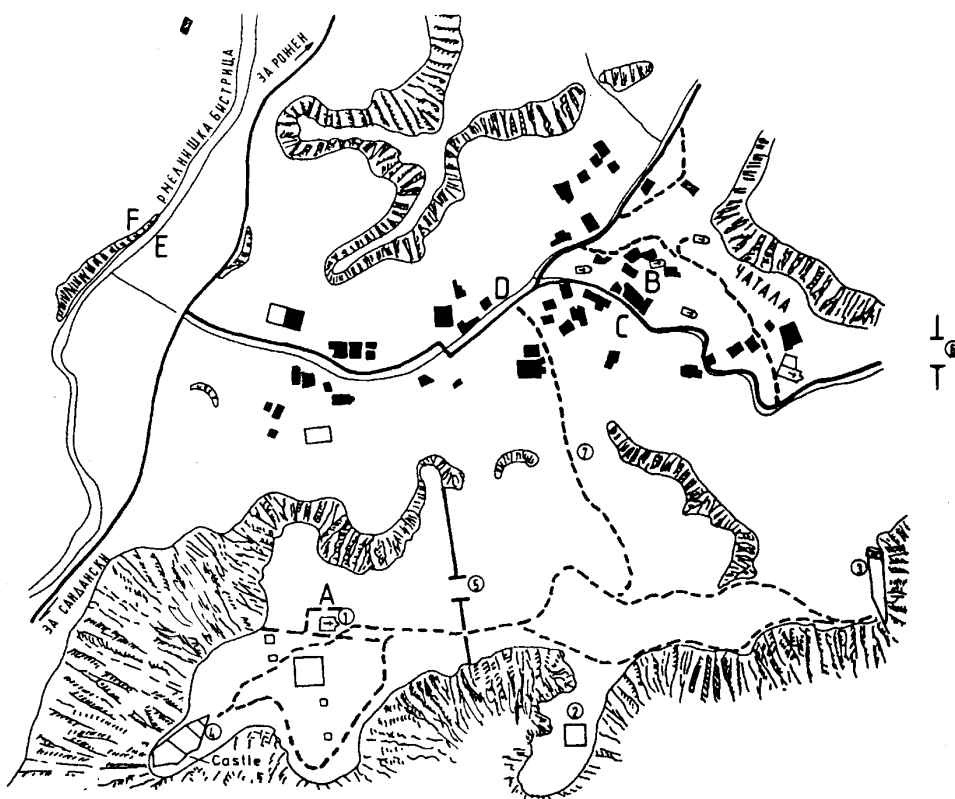
¹ Разкопките на базиликата "Св. Никола" се провеждат на два етапа, с прекъсвания - между 1971 и 1989 г., под ръководството на С. Георгиева и на В. Нешева. През различните години са участвали Б. Цветков, Г. Стоянов и О. Миланова (зам. ръководители), Е. Георгиева, Л. Иванова, В. Герасимова-Томова, В. Пенчев, Т. Никова, арх. В. Дочева.

музей на изкуствата (Perdrizet 1904, 19 - 27, pl. 1; Кацаров 1906, 321); два оброчни релефа на Артемида-Бендида и надгробни релефи с изображения на същата богиня и на тракийски конник (Велков 1936, 96, № 18, обр. 88; Илиев 1967, 4-6, обр. 1-3; Цветков 1973, 15-16, обр. 1, 2; Герасимова-Томова 1989, 160-175, № № 1-27)².

В базиликата "Св. Никола" и край нея са открити осем монети: една силно повредена от III-II в. пр. н. е.; на Антигон Гонат (277-220); Антонин Пий (138-161); Константин I (307-324); Теодосий I (383-392); Хонорий (408-423) и на Юстиниан (527-565) - два броя³.

Важно значение има и разкритата битова и

строителна керамика. Битовата керамика, сравнително малобройна, е представена от основни форми, характерни за римската и ранновизантийската епоха, между II и VI в. - долиуми, гърнета, купи и чаши, амфори, една кадилница (обр. 2 1-3). В преобладаващата си част, тя е силно фрагментирана и дори обезличена, със следи от вторично опалване. Керамичните съдове са с характерния за този регион кафяво-черен цвят или пък сиво-черен, жълто-кафяв, керемиденочервен, в някои случаи - с покритие от тънък слой ангоба отвън. Глината съдържа повече или по-малко примеси в зависимост от предназначението на съдовете, които са правени на

Обр. 1. Схема на Мелник с природни, исторически и археологически обекти. А - F: антични обекти.

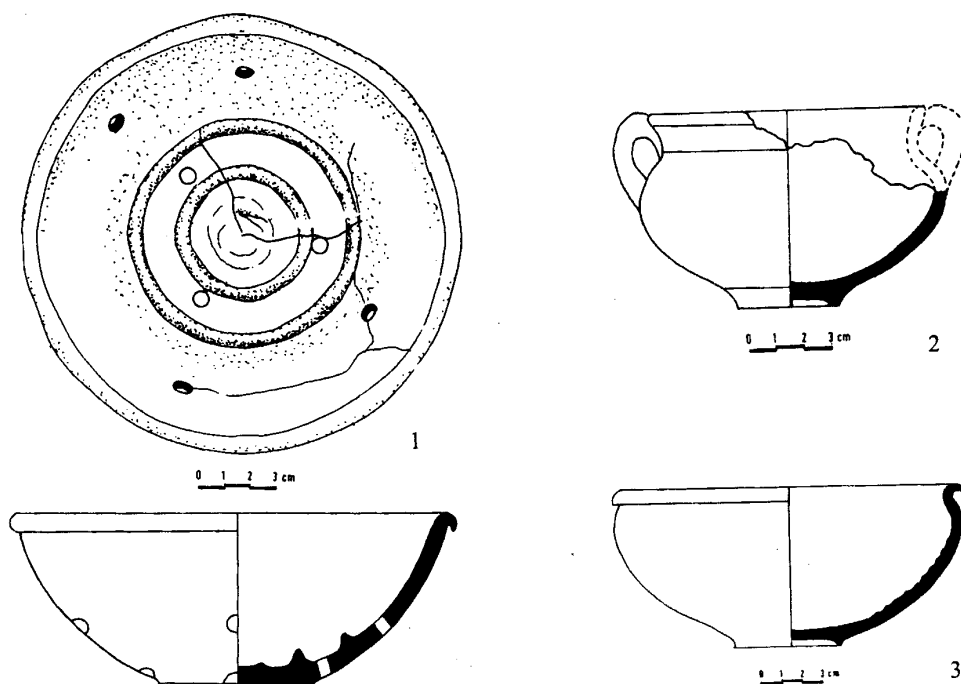
Легенда: А - базилика "Св. Никола" и тракийско светилище; В - възвишението Чатала; С - възрожденски руини срещу Менчевия ансамбъл; D - квартал с църква "Св. Марина"; Е - църква "Св. Йоан" ("Св. Яне"); F - каменен мост между скалните хребети.

Fig. 1. Plan of Melnik showing the location of the natural, historical and archaeological sites. Legend: A - St. Nicholas basilica and the Thracian sanctuary; B - the Chatala outcrop; C - ruins from the National Revival period opposite the architectural ensemble of the Menchev family; D - the town district with the St. Marina church; E - the St. John (St. Jane) church; F - a stone bridge between the rock ridges.

² Изразявам признателността си на В. Герасимова-Томова за оказаната ми ценна помощ при подготовката на настоящата статия.

³ Монетата на Антоний Пий е определена от Б. Божкова, а останалите монети - от В. Пенчев и от М. Андронова. Изказвам благодарността си на тримата колеги.

гърнчарско колело и само в един случай - на ръка. Паралели има както по Струма, така и на други места по българските земи (Милчев 1959, 383-397; Иванов, Серафимова, Николов 1969, 175 сл; Домарадски 2001, 42, 47 сл.). Сред строителната керамика има tegulae и imbrices, фраг-

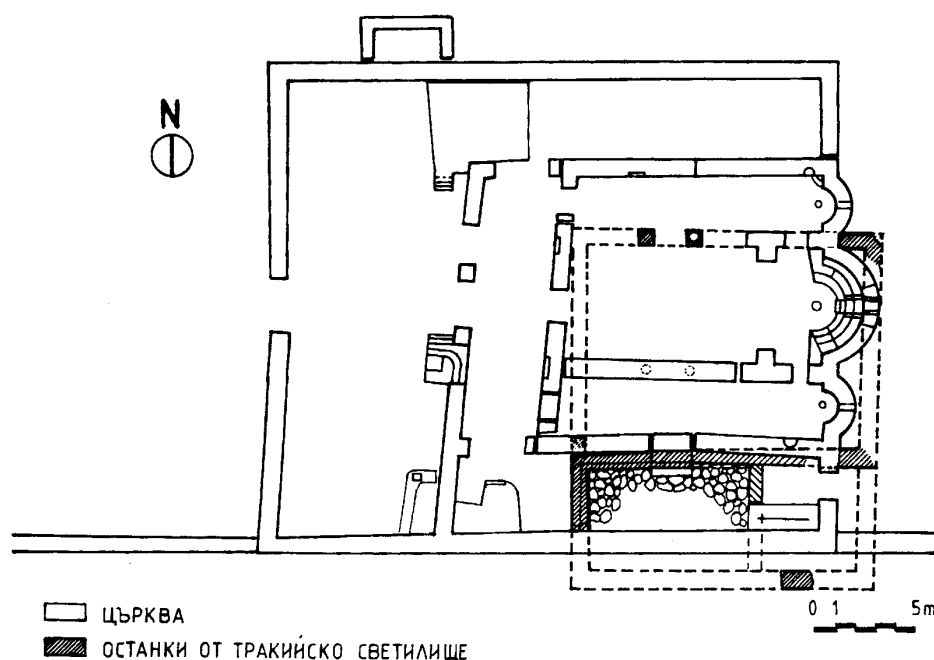

Обр. 2. Мелник. Керамични съдове от III - IV в. 1 - купа; 2 - чаша; 3 - кадилница
Fig. 2. Melnik. Pottery from the 3rd-4th century A.D. 1 - bowl; 2 - cup; 3 - censer.

ментирани и рядко цели, характерни за римската епоха. Дебелината им варира от 4,5-5 до 6-6,8 см при първите и 3-3,5 см. при вторите. Част от тях, заедно с камъка от градежа и архитектурни детайли, са преупотребени в християнския храм. Към по-характерните находки се отнасят няколко стъклени балсамарии, датиращи от II-IV в., както и метални предмети. Тук трябва да отбележа, че културният пласт под възрожденското ниво на базиликата е сравнително тънък, като се има предвид дълготрайния култов живот на това място. Дебелината му е средно 50-60 см. Стратиграфията му е нарушена поради нееднократната строителна намеса, последната през XIX в. След всяко разрушение годният строителен материал е извлечан и преизползван.

Самото светилище е заемало значителна част от площта, на която по-късно е построена базиликата, както и от прилежащото ѝ пространство на изток и юг (обр. 3). Запазени са само части от основите на стените му, включени в конструкцията ѝ. Стените са изградени от речен камък със спойка от глина, оцелели във височина от един до няколко реда. Положени са направо върху пясъчната скала - специфична техника на градеж, прилагана повсеместно в Мелник чак до Възраждането, при която между камъка и скалата се получава спойка със здравината на бетон. Архитектурните останки маркират план с форма на правоъгълник, близък до квадрат - ха-

рактерен за тракийските светилища (обр. 4). Външните размери на светилището са: по оста изток-запад - 15 м, по оста север-юг - 18 м. Дебелината на зидовете е 0,80 м, а от запад - до 1 м. Вътрешното пространство е разделено на две части, които са били свързани с вход в общата им стена. Южната част е правоъгълна по план, с надлъжна ос изток-запад. Вътрешните ѝ размери са: дължина - 13,20 м, ширина - 5 м. Смятам, че това е бил храмът на комплекса, в който трябва да се е намирала статуя на почитаното божество, вероятно поставена върху откритата ара. Зид с дебелина 0,60 м, граден от камък на бял хоросан, го разделя на две нееднакви части, с вход помежду им. Западната част е с по-големи размери. Тук е бил входът откъм северната част на светилището. Тя също е правоъгълна, с надлъжна ос изток-запад, и с вътрешни размери: дължина - 13,20 м, ширина - 10,20 м. Докато храмът е бил изцяло покрит - най-вероятно двускатно, с дървена конструкция и отгоре с керемиди, то втората част на светилището, според мен, е била само частично покрита. Отвътре покрай стените е имало дървени навеси, крепящи се на тях и на дървени подпори, покрити отгоре с керемиди. Доказателство за това е установеният върху скалата насип с дебелина 1-1,5 см, изпълнен с горяла пръст, с въглени и с фрагменти от керемиди. Той дава представа за трасето на стените и за местата, където те изцяло са би-

Обр. 3. Мелник. Базилката "Св. Никола". Общ план с архитектурните останки на тракийското светилище

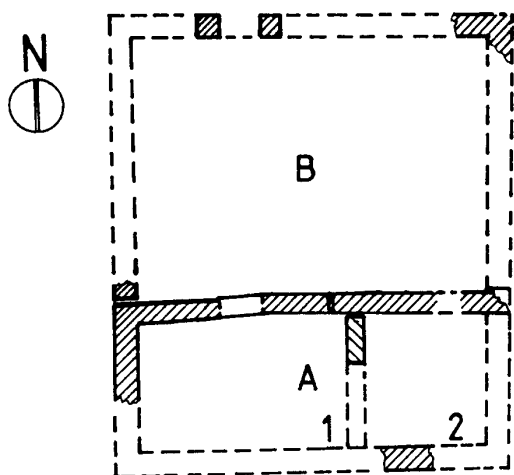
Fig. 3. Melnik. St. Nicholas basilica. General plan with the architectural remains of the Thracian sanctuary

ли демонтирани при изграждането на базиликата. Тази част на светилището е имала функцията на ограден с каменни зидове двор, като под навесите вероятно поклонниците са поставяли даровете си (оброчни плочи и други предмети), а може би и под тях са преспивали. Дворът е бил настлан с тухли направо върху скалата - за това се съди по намерената *in situ*, край основата на южния Т-образен стълб на базиликата цяла тухла. Не е ясно дали е имало и каква е била подовата настилка на храма. Възможно е за целта да са били използвани част от откритите мраморни плочи, по-късно покривали подовите на базиликата в различните й периоди. Разкритата в храма калдаръмена настилка е по-късна, свързана с базиликата, в която тази най-сакрална част на светилището е била адаптирана като преддверие с пейки.

Допускам, че в откритата към небесния простор северна част на светилището е била поставена статуята на император Траян, без да е ясно как е изглеждала тя. Установено е, че в храмовете, където се създавал култ към императора приживе, както очевидно е било в случая, винаги поставяли негова статуя, представяща го във военно облекло или седнал на трон по подобие на боговете. (Герасимов 1941, 167-168). Като се основавам на епитета на владетеля от надписа на постаментата, тук по-вероятен е първият вари-

ант. Във военно облекло (хитон с ризница отгоре), държащ в лявата си ръка статуя на Виктория, а с дясната - вероятно облегнат на копие, е увековечен император Траян върху бронзовата статуя от Малък Преславец, датирана между 106 и 117 г. (Венедиков 1985, 93-106).

Западната стена на двора е изградена на фуга към храма. Този факт насочва към извода за два строителни периода на светилището. Първоначалната сграда е бил храмът, издигнат на сравнително по-равната южна част на терена. Впоследствие, но без голяма разлика във времето (поради липсата на видими различия в градежа на запазените руини), към него от север е добавен ограденият двор, с което светилището е придобило облик на ансамбъл от два взаимосвързани конструктивно и функционално архитектурни обема. Наблюдава се слабо отклонение от правилната ос изток-запад на разделителния зид между тях, източно от входа в него. Това очевидно е конструктивен подход, свързан с устойчивостта на сградата, предизвикан от по-неравния и слабо издигащ се в западна посока терен на двора. Различен с хоросановата си спойка и с дебелината си е напречният разделителен зид в храма, който бележи етап на негово преустройство, предшестваш разширението на светилището. Анализът на декоративните детайли - четири колони и капители (два йонийс-

Обр. 4. Мелник. План на светилището на Бендида.
 Легенда: А - храм; В - двор с каменна ограда.
 Fig. 4. Melnik. Plan of the sanctuary of Bendis.
 Legend: A - the temple; B - the walled court.

ки и два дорийски), датирани между I и IV в., също дава възможност да се допуснат два строителни периода. Вторият период, с по-представителен облик на светилището, е оправдан във връзка с въвеждането на императорския култ.

За съжаление, не е известно как е бил осъществяван достъпът в светилището. Най-вероятно е да се е влизало от изток, където е подходът към тази част на платото. Предполагам, че входът на храма през първия период е съвпадал с този от втория. Съществуват данни, макар и много оскъдни, за използване на мястото за култови цели още през елинистическата епоха. Западно от ансамбъла, извън т. нар. екзонартекс на базиликата, сред многото средновековни ями, вкопани в здравия пясъчник, има две, които биха могли да се свържат с ритуали от елинистическата епоха. Те са плоскодъдни, грижливо изрязани в пясъчника една до друга на едно ниво, но с различна дълбочина и в профил приличат на делви. Сред сиво-пепелявата пръст, която ги изпълваше, в долната им част, бяха открити само въглени и неголямо количество обгорели кости от свиня и овца (коза?). При устието на едната отвътре беше прилепнала неопределяема бронзова монета от III-II в. В яма при средновековната крепостна стена, разполовяваща платото "Св. Никола", е открита монета на Антигон Гонат (277-220 г. пр. Хр.)⁴. Необходимо е да се посочи, че през средновековието, предимно

⁴ Непубликувани данни от Г. Стоянов, за които му изказвам благодарност.

⁵ По данни на П. Балабанов, за които му изказвам благодарност.

между XI и XIV в., обитаемата част на платото извън сградите е била изпълнена с ями за хранителни продукти и с производствен характер, с което още тогава са били заличени следите от евентуално ямно светилище тук (Георгиева 1991, 7 сл.). Бих искала да посоча и един вид находки, които поради местонахождението им - на територията на базиликата и в близост до нея, очевидно се свързват със свещеноедействия. Това са черупки от морски миди, откривани и на други места в антични култови сгради и в средновековни гробове (Рибаров 1990, 71 и цит. лит.). В случая съм склонна да ги отнеса към античността, поради отсъствието им в разкритите средновековни гробове. Може би те са останки от обредна храна. Не е изключено да са свързани с предполагаемото ямно светилище (Георгиева 1991, 4, 7). Интересна е и една малка костена свирка, вероятно също използвана при ритуали.

Планът на светилището има аналогии сред разкопаните в България тракийски светилища от римската епоха. Най-близък негов паралел е непубликуваното още светилище-августейон в Деултум⁵. Значителни сходства откривам и със светилището от II-IV в. при Перник (Любенова 1980, 20-27, 138, рис. 3, 8). Разликата е, че в Перник храмът е ситуиран в оградения двор, докато в Мелник дворот и храмът са един до друг, свързани с обща стена. И в двата случая обаче светилището е решено ансамблово. Дворот има дървени навеси покрай стените, правоъгълен план, а настилната му е била тухлена. Храмове-те - също правоъгълници, са с еднаква ширина, със сходно вътрешно разпределение, макар че мелнишкият е повече от два пъти по-дълъг. Не изключвам, подобно на Перник, в двора на разглежданото светилище да е имало изграден жертвеник, с който могат да се свържат част от намерените масивни каменни детайли - сполии в базиликата. Сходства има и в находките - керамика, стъкло, архитектурна украса. Правоъгълен план, с ориентация изток-запад, има постройка II на светилището при Глава Панега (Добруски 1907, 5-8, фиг. 3), сгради А и В на светилището при Копиловци, с ориентация север-юг (Кацаров 1914, 84-89, обр. 54), сградите на светилищата при Баткун, ориентация североизток-югозапад (Tsontchev 1941, 9-17, fig. 2), в Обединение (Цончев 1934, 91-94), при Варвара, ориентация североизток-югозапад (Цончев 1940/41, 61-65, обр. 1), при Дюлево (Ботушарова 1948, 61-63), при Виден, ориентация север-юг (Табакова-Цанова 1961, 205-206), при Ручей - с апсида от изток (Герасимов 1939, 322 сл.), в Сандански, ориентация изток-запад (Иванов 1984, 1-2, обр. 1-3), при Драгановци, ориентация изток-за-

пад (Константинов 1980, 142 сл., рис. 55). Във Виден, в Копиловци и в Драгановец храмът е разделен с напречен зид на две части, както в Перник и в Мелник. В Копиловци и в Перник пък лицевата фасада е оформена с по четири колони, както се предполага, че е била в Мелник. Аналогия за ансамбловото решение на отделните части на светилището има и в Драгановец, където към храма от юг е прибавено малко помещение. Това светилище е сходно с мелнишкото и с градежа си от ломен камък с глинена спойка, и с разположението си под християнски храм, в чиято конструкция са използвани някои от основите му. В това отношение има и ред други примери. Археологическите проучвания на раннохристиянската църковна архитектура в българските земи (IV-VI в.) показват широко застъпената практика за издигане на храмове на мястото на разрушени езически светилища, с което очевидно се подчертава тържеството на новата християнска религия над официално отречените и забранени за изповядване стари езически култове. В градежа и в архитектурното им оформление се преизползват долни части от стените на светилищата, годния строителен материал и декоративни детайли от тях. Много от ранните християнски храмове продължават живота си и през средновековието, а някои и по-късно, което е показателно за дълготрайност в съблюдаване на традицията за свещеност при избора на култово място (Чанева-Дечевска 1999, 19, 155).

Находките от светилището в Мелник, както и посочените аналогии го датират в I-IV в. Към I в. най-общо се отнася изграждането на първоначалната правоъгълна постройка. Като се основавам на липсата на различия между нейния градеж и този на стените на двора, смятам, че тя едва ли е била издигната много по-рано от времето на зараждането на императорския култ, с който се свързва вторият строителен период. Надписът-посвещение на Траян бележи точната му дата - 97 г. Към края на I - началото на II в. се отнася и част от архитектурните детайли (йонийските капители, арата).

Светилището е престанало да функционира през втората половина на IV в. По данни от разкопките, то е било разрушено при пожар, може би по време на готските нашествия през 378 г. Монети на император Хонорий дават основание да се предположи, че почитането на езическото свято място е продължило и след приемането на християнството, до първите десетилетия на V в.

Намерените релефи - вотивни и паметници на надгробната пластика от II-III в., свидетелстват, че светилището е свързано с почитането на култа към Артемида-Бендида. Той е бил собено популярен в долината на Средна Струма, където

са локализирани значителен брой светилища от предримската и римска епоха (Дечев 1955, 95 сл.; Gerasimova-Tomova 1979, 32; Попов, 1981, 87; Gergova 1995, 12-13; Домарадски 2001, 19, обр. 28). Засега археологически са изследвани само две светилища, по левия бряг на реката. Едното е при Левуново, в м. Скалото. Установена е сложна структура, характерна за VI-V в. пр. Хр., оформена върху по-стар план. Светилището е функционирало и през римско време (Domaradzki 1986, 92-97; Domaradzki 1994, 69-108, fig. 1, 9). Второто е мелнишкото, имащо най-ранна сред известните досега структури на светилище от римската епоха. Изображенията на Артемида от Мелник и околностите му представят уникална иконография на Бендида. Върху надгробни релефи тракийската богиня е представена в народно облекло - нещо, което не се среща другаде. Тук за пръв път в Тракия е показана бродирана дреха - свидетелство за културата и бита на местното население (Герасимова-Томова 1980, 27-34; Попов 1981, 84-85; Герасимова-Томова 1989, 162-163, № № 13, 14). Двата оброчни релефа от Мелник се отличават с грубост, непропорционалност и наивност на изпълнението (Герасимова-Томова 1989, 162, № № 24, 25). Въз основа на тези паметници е установено, че освен като Велика богиня, Артемида-Бендида е почитана по тия места и като Бендида-Хеката в нов аспект - като водачка и покровителка на починалите, които са вече в отвъдния свят. Съдът за възлияния и ниският олтар в едно от изображенията на богинята са свидетелство за течни жертвоприношения в култовия ритуал, с което може би се свързват следи от канал в разделителната стена между храма и двора в светилището.

Освен Бендида, почитан е бил и тракийският конник. Със светилището е свързано изображението на Херос-Асдула от 215 г. Конникът е представен на фона на гигантска лоза, в която играят спътниците на Дионис. Тази сцена символизира развитото лозарство, горите и пасбищата в околностите на Мелник (Герасимова-Томова, 1989, 162, № 27).

И така, тракийското светилище в Мелник, посветено на най-почитаната богиня Бендида, в което е бил почитан и тракийският конник, безспорно е играло много важна роля в религиозния живот на траките по поречието на Средна Струма през римската епоха (I-IV в.). То се откроява сред останалите култови центрове по Средна Струма и с местоположението си - в уникална природна среда (Мелнишките пясъчни пирамиди), на кръстопът, където се пресичат големи древни пътища - от Адриатика през Струмица - Никополис ад Нестум - към Родопите - Тракия и

Константинопол, и от Егея по Струма към Пауталия, Сердика, Дунава и Европа. Мястото е с големи стратегически предимства, с възможност да се контролира долината на Средна Струма и Рупелския пролом - врата към Сереската котловина и Солун.

Свързано и с императорския култ като августейон, то е заемало първостепенно място в региона. Публикуването му е принос към изясняване на въпроса за възникването на поселищния живот в Мелник, досега решен незадоволително.

Цитирана литература:

- Ботушарова 1948:** Л. Ботушарова. Тракийското светилище при Дюлево. - Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 1, 1948, 61-74.
- Велков 1936:** И. Велков. Археологически материали. - Годишник на Народния музей, 6, 1936, 95-96.
- Венедиков 1985:** И. Венедиков. Статуята на римски император от Малък Преславец. - Известия на Националния исторически музей, 5, 1985, 93-106.
- Георгиева 1974:** С. Георгиева. Археологически проучвания на късносредновековната църква "Св. Никола" в Мелник. - Археология, 1974, 2, 28-37.
- Георгиева 1983:** И. Георгиева. Българска народна митология. София, 1983.
- Георгиева 1991:** Р. Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II - I хил. пр. н. е.). - Археология, 1991, 1, 1-11.
- Герасимов 1939:** Т. Герасимов. Светилище на тракийския конник при с. Ручей. - Известия на Българския Археологически институт, 13, 1939, 323-327.
- Герасимов 1941:** Т. Герасимов. Монета на гр. Филипол с изображение на един от хълмовете му. - Годишник на Пловдивската Народна библиотека и музей, 1941, 161-173.
- Герасимова-Томова 1980:** В. Герасимова-Томова. За култа към Бендига в Тракия и за тракийското женско облекло. - Археология, 1980, 3, 27-34.
- Герасимова-Томова 1989:** В. Герасимова-Томова. Каменна пластика. - В: Мелник, 1. София, 1989, 160-183.
- Герасимова-Томова, Сангански 1980:** В. Герасимова-Томова, Б. Сангански. Името на един античен град. - Музеи и паметници на културата, 1980, 2, 24-27.
- Геров 1961:** Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. - Годишник на Софийския Университет - Философски факултет, 44, 1959/60 (1961), 3.
- Дечев 1955:** Д. Дечев. Култът на Артемида в областта на Средна Струма. - Известия на археологическия институт, 19, 1955, 95-109.
- Добруски 1907:** В. Добруски. Тракийско светилище на Асклепий до Глава Панега. - Археологически известия на Народния музей, 1. София, 1907, 3-86.
- Домарадски 2001:** М. Домарадски и колектив. Материали за археологията на Средна Струма. София, 2001 (Разкопки и проучвания, 27).
- Иванов 1965:** Т. Иванов. Един нов паметник, датиран по актийската ера от долината на Среда. - Археология, 1965, 2, 16-20.
- Иванов 1984:** Т. Иванов. Светилището на тракийския конник ΘΕΟΣ ΣΑΛΗΝΟΣ при Сангански. - Археология, 1984, 1, 1-15.
- Иванов, Серафимова, Николов 1969:** Т. Иванов, Д. Серафимова, Н. Николов. Разкопки в Сангански през 1960 г. - Известия на Археологическия институт, 39, 1969, 105-210.
- Илиев 1967:** Й. Илиев. Антични паметници от Мелник. - Музеи и паметници на културата, 1967, 1, 4-6.
- Кацаров 1906:** Г. Кацаров. Един релеф с образа на тракийския Дионис. - Периодично списание, 65, 1906, 321.
- Кацаров 1914:** Г. Кацаров. Светилището на Зевс и Хера при Копиловци, Кюстендилско. - Известия на Българското археологическо дружество, 4, 1914, 80-112.
- Константинов 1980:** К. Константинов. Тракийско светилище при с. Драгановец, Търговишко. - В: Тракийски паметници, 2. Тракийски светилища. София, 1980, 142-172.
- Любенова 1980:** В. Любенова. Светилището при Перник. - В: Тракийски паметници, 2. Тракийски светилища. София, 1980, 13-140.
- Мавроудинов 1933:** Н. Мавроудинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен. - В: Годишник на Народния музей, 5, 1933, 285-305.
- Милчев 1959:** А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. - Годишник на Софийския университет - Философско-исторически факултет, 53, 1959, 1.
- Попов 1981:** Д. Попов. Тракийската богиня Бендига. София, 1981.
- Препис 1983:** А. Препис. Към проблема за датировката на средновековната катедрала "Св. Никола" в крепостта на Мелник. - Първи международен конгрес по българистика. С., 1981. Доклади. Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура, 1. Културата на средновековна България. София, 1983, 176-193.
- Рибаров 1990:** Г. Рибаров. Проучване на останките от мекотели от археологически обекти в Югоизточна България. - В: Интердисциплинарни изследвания, 17, 1990, 66-82.
- Табакова-Цанова 1961:** Г. Табакова-Цанова. Тракийското светилище при с. Виден, Старозагорско. - Известия на Археологическия институт, 24, 1961, 203-219.
- Цветков 1973:** Б. Цветков. Два новооткрити па-

метника от областта на Средна Струма. - Музеи и паметници на културата, 1973, 4, 15-16.

Цончев 1934: Д. Цончев. Новооткрито светилище на Артемиде. - Известия на Българския археологически институт, 8, 1934, 92-100.

Цончев 1940/41: Д. Цончев. Тракийското светилище при с. Варвара, Пазарджишко и старините в съседната околност. - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1940/41, 61-87.

Чанева-Дечевска 1984: Н. Чанева-Дечевска. Църковната архитектура на Първата българска държава. София, 1984.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV-VI в. София, 1999.

Domaradzki 1986: M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du II e - I er mill. av. n. e. - Acta Archaeologica,

1986, 92-97.

Domaradzki 1994: M. Domaradzki. Les lieux de culte Thrace (deuxième moitié du II e - I er mill. av. J. Ch.). - Хелос, 1. Sofia, 1994, 69-108.

Gerasimova-Tomova 1979: V. Gerasimova-Tomova. Neuendeckte epigraphische Denkmäler mit thrakischen Namen. - Linguistique Balkanique, 1979, 2, 32.

Gergova 1995: D. Gergova. The Thracians. Late bronze Age to Roman Antiquity. - In: Pirin. Geological Guidebook. Sofia, 1995, 12-13.

Mihailov 1997: G. Mihailov. IGBulg, 5. Serdicae, 1997.

Perdrizet 1904: P. Perdrizet. Relief du pays des Maedes, représentant un Dionysos Thrace - Revue Archéologique, 1, 1904, 19-27.

Pirin 1995: Pirin. Geological Guidebook. Sofia, 1995, 38-42.

Tsontchev 1941: D. Tsontchev. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. Sofia, 1941.

The Thracian Sanctuary under the St. Nicholas Basilica in Melnik Violeta Nesheva

The sanctuary occupied a considerable part of the area underneath the naos and the southern gallery of the basilica as well as a small part of the adjacent territory to the east and south. The sanctuary was skilfully integrated into the later structure, and because of this the sanctuary's foundations have partly survived. They were built from river boulders and joined with clay directly placed on the bedrock. The foundations marked a rectangle of 15 by 18 m, orientated north south on its longitudinal axis. The interior of this structure is divided into two parts, both orientated east west by their longitudinal axes. There is an entrance in the dividing wall. The southern room (13,20 by 5 m) is the temple, in which, on an altar found there, a statue to a deity must have stood. A transverse wall divides this room again into two parts connected with each other by an entrance. There is no evidence about the flooring, but marble slabs, like those found used in the paving of the basilica during different phases of its construction as well in other later structures, might indicate their use. The temple had a pitched roof made of wood and covered with tiles. The northern part of the sanctuary (13,20 by 10,20 m) was a walled court with open tile-roofed wooden enclosures along its sides. Those were especially designed for worshippers' gifts to be there. A statue dedicated to Emperor Trajan, most probably in military dress was placed in a court that was paved with bricks. Since the natural access to the site is from the east, the entrance to the sanctuary must have been situated on its eastern side. Two construction periods have been distinguished. The southern structure appeared as the only building during the first period. The walled court was added and certain changes in temple's interior were carried out later. This reconstruction is con-

nected with the transformation of the sanctuary into an augusteion. No differences in the masonry have been attested and therefore both construction periods are dated to the 1st century A.D. This suggested dating is based on the exact date of Trajan's statue to A.D. 97, and some of the architectural components, which belong to the late-1st/early-2nd century A.D. The destruction of the sanctuary is considered to have taken place during the Gothic invasion of A.D. 378 that devastated the Middle Struma river valley. The site however continued to be used for worship in the beginning of the 5th century, and even after the adoption of Christianity. There is certain evidence to suggest that the St. Nicholas plateau was used as a cult centre (a pit sanctuary) as early as the Hellenistic period.

The architecture of the sanctuary has parallels among other Thracian sanctuaries from the Roman period (1st - 4th century A.D.) in Bulgaria. It was connected with the worshipping of Artemis-Bendis, which was extremely popular in the Middle Struma river valley. Most of the sanctuaries devoted to this goddess are situated exactly in this region. However, the finds from Melnik reveal a unique iconography of Bendis. Another cult attested in the sanctuary is the Thracian Horseman-Dionysus, who was worshipped under the epithet of Asdula that is unknown anywhere locally. The sanctuary also functioned as an augusteion. It is remarkable for its location among the unique natural formations at the southwestern foot of the Pirin Mountain, at the crossroads of important ancient trans-Balkan military and trade routes. The melnik's sanctuary was a cult centre of primary importance for the entire valley of the Middle Struma.

Антични и ранновизантийски архитектурни детайли от базиликата “Св. Никола” в Мелник

Светла Петрова

Средновековната църква “Св. Никола” в Мелник е построена върху руините на по-ранна базилика от ранновизантийската епоха и на тракийско светилище от римско време (вж. Нешева, в същата книжка). Вниманието привличат откритите в руините на църквата, съществувала до първите десетилетия на XX в., множество архитектурни детайли от римската и ранновизантийската епоха¹. Детайлите, вложени в строителството и украсата на светилището и ранновизан-

Обр. 1. Мелник. Двойна прозоречна колона и ара
Fig. 1. Melnik. Window double-column and altar

тийската базилика са донесени от други близки селища или строежи. Те всичките са преупотребявани нееднократно в по-късни времена, чак до XIX в. - когато е засвидетелствано последното ѝ преустройство. Част от тях са били преупотребени като градивен материал, а друга - по функционалност. Архитектурните детайли включват пет основни групи: колони, капители, ари, фризове и плочи. Всички те са изработени от местен мрамор, с бял и различен оттенък на сивия цвят, добиван и обработван в не много отдалечени кариери.

Групата на колоните е представена от шест

свободностоящи колони, от които две цели и четири във фрагментарно състояние, една двойна прозоречна колона, колони за преградни плочи и полуколони.

Групата на капителите включва два йонийски, два дорийски и един импостен капител.

Групата на арите е представена от една ара, стояла вероятно в двора на светилището, използвана през Възраждането като постамент за колони.

Групата на фризовете е представена от няколко фрагмента с еднаква декорация.

Групата на плочите е най-голяма. В нея са включени релефни профилирани преградни плочи с различни изображения, свързани с християнския култ и ранновизантийската архитектурно-декоративна практика.

В първоначално изграденото светилище са били употребени колоните, двата йонийски и двата дорийски капители. Построено през I в., светилището претърпява реконструкция през 97 г., с която се обяснява употребата на дорийските капители.

Откритите цели и фрагментирани мраморни колони представят класическата римска колона - гладка, с ентазис и детайлно оформени апофизис и апотезис. Те са били прикрепвани към базите посредством щифт и оловна спойка. Съдейки по запазените изцяло екземпляри, височината им е различна - 2,92 м и 3,40 м, и диаметър при апофизиса 0,32 м и 0,375 м.

Към тази група се отнасят и бифорните прозоречни колони, както и колоните и полуколони, разделящи олтарно-канцелните плочи, приложени в архитектурната декорация на ранновизантийската базилика. Открита е само една двойна прозоречна колона, която е фланкирала рамката на прозорец (обр. 1). Някои от многобройните фрагментирани три - или петстенни колонки и полуколони завършват с тристенен капител, отделен от горната им повърхност с две или три анули, подчертаващи конструктивното му предназначение (обр. 2). Дали това са олтарни сълбове или меноа не може да се каже със сигурност, тъй като са открити в насипа на църквата. Намереният фрагмент от мраморно стълбче, вероятно от олтарна преграда, е опирал до зид от едната си страна, което показва неговата вторична употреба. От едната страна личи жлеб за закрепване на олтарната преградна плоча. На

¹ Благодаря на В. Нешева, която ми предостави архитектурните детайли за публикуване.

Обр. 2. Мелник. Петстенна полуколонка с капител
Fig. 2. Melnik. Five-sided semi-column with a capital

лицевата му страна има релефна украса - ваза с канелюри (обр. 3). Открито е и друго подобно стълбче с улей за монтиране на преградна плоча

Фрагментите от полуколони с украса от различно представени акантови листа показват наличието на колонни части от олтарна преграда. Представянето на акантовия лист, напълно съпада с изобразяването му върху късноримските и ранновизантийските четирилистни коринтски колонни капители от Сандански². Акантът е моделиран с плавно извиване на жилките, без хоризонтално пречупване. Акантовите листа съжителстват и със схематично представени клонки. Всички те бележат сходство с подобни детайли от поречието на Струма и някои ранновизантийски базилики в дн. Македония, датирани в IV - VI в.

Йонийските капители имат украса върху възглавницата, състояща се от хоризонтално разположени листа в два слоя, като горният е свързан в основата си (обр. 4). Листата от горния слой са с релефно изпъкнал ръб и изпъкнала централна жилка. Тези от долния слой са копиеобразно оформени. Възглавницата има превръзка с граници и украса от люспест орнамент, ориентиран по посока на челото. Последното е украсено с продължаваща нагоре по посока на абака превръзка. Хоризонтално разположените листа върху възглавницата показват една от най-ранните декоративни практики, чиито първообрази се от-

² По наблюдения на автора в експозицията на Градския археологически музей - Сандански.

криват още в елинистическата епоха. Тя е приложена за първи път от архитекта Хермоген през II в. пр. Хр. при строителството на агората в Магнезия (Martin 1944-45, 348 sqq.). Профилираният бордюр на възглавницата на капителите също намира паралели от елинизма насетне. Двата капители от Мелник имат аналогии в капители от античния град при Сандански, в близката провинция Тракия и в Мала Азия, и се отнасят към I - първата половина на II в. (Петрова 1996, 24 и сл.). Освен тези два добре запазени капители са открити фрагменти от още няколко, чиито възглавници са гладки, вероятно допълнително обработвани при повторната им употреба. От украсата на ехина им не личи как е бил оформен. Прецизно изработеният волутен мотив, чието техническо изчертаване личи по дупката, оставена от пергела в средата на кръглото и плоско око на волутата, насочва към ехин, украсен с йонийска кима и вероятно с трилистна палмета.

Сред откритите фрагменти от йонийски капители има и един ранновизантийски, вторично преработен, с отрязани възглавници. Ехинът на капителя представя украса от една овула с черупка и вместо класическата палмета - две фланкиращи овулата дъбови листа (обр. 5). Волутите са твърде фрагментирани. Каналистът е

Обр. 3. Мелник. Фрагмент от релефно украсен стълб

Fig. 3. Melnik. Fragment from a pillar decorated in relief

Обр. 4. Мелник. Римско-йонийски капител
Fig. 4. Melnik. Roman-Ionic capital

равноотрязан и отделен с щаб от абака.

Двата дорийски капители принадлежат към т. нар. римско-дорийски капители с канелирана издължена шийка и езичета, които не излизат от общата маса на капителя. Подобни на тях са открити в провинция Тракия, Филипопол, Августа Траяна, както и в Никополис ад Нестум, Сандански и др. (Петрова 1990, 10 и сл.). Този вариант е по-често срещан в Тракия и в Македония. Макар и датирани основно във II-IV в., капители от този тип продължават да се използват и през ранновизантийската епоха. Те са характерни за източните провинции, както и за Атина, Халки, Егина и Хароней (Петрова 1990, 12 и цит. там лит.).

Сред употребените в строежа на базиликата капители има и един гладък импост (обр. 5). Импостът, елемент на ранновизантийската архитектура, е често срещан в базиликите в Сандански (базилика N 1 и др.), и в други ранновизантийски центрове в Македония - църквата Св. Богородица Елеуса-Велюса, Струмишко (Филипова 1997, 42). Техният първи откривател и изследовател - П. Пепек ги отнася между VI и IX в., а С. Филипова - към V-VI в. (Филипова 1997, 42, табл. LXXVIII, сл. 1, сл. 2). Разглежданият импост има аналогии и с капители от Църквище, Мордовиз, Кочани (Трајковски 1983, 137; Филипова 1997, 44).

Откритата ара има класическа форма - паралелепипед с разширени горни и долни части, оформени като тънка рамка. В горната си част завършва с база, оформена от тънка плинта, торус, схематичен трохил и по-малък торус, върху който е стъпвала колона или изображението на почитаното в светилището божество. Впоследствие ара та е била преизползвана като пиедестал за колона.

Фризите са представени от няколко фрагмента (обр. 6). Те представляват два успоредни хоризонтално разположени зъбореза, между тях

- пояс от акантови листа с преминаваща през тях дъговидно извиваща се лозова клонка. Над втория зъборез е представена плетеница. Акантът е често застъпван в украсата от раннохристиянския период, както в Тракия, така и в Македония. Употребата на зъборез и плетеница свидетелстват за близостта и континуитета на ранновизантийската архитектурна пластика с тази от гръцката и римската епоха. Както показват аналозите, предимно от ранновизантийски базилики в Македония, описаните фрагменти най-вероятно са части от фриз-архитрава на олтарната преграда на ранновизантийската базилика в Мелник.

Групата на плочите е най-многобройна. Тя е представена предимно от плочи с изображение в централното поле, понякога вписано в квадрат или в кръг. Повечето от плочите имат сложна профилирана рамка, а изображенията са разнообразни - кантароси с гроздове, птица, кръст, заемащ централно място (обр. 7 1-4). Доказано е, че декоративните мотиви и техниката за тяхната изработка са прилагани в целия източен християнски свят най-малко до VI в. (Sheppard 1969, 68 sqq.).

Примери близки до разглежданите, като орнаментация и скулптура представя епископската базилика в Баргала - парапетни плочи, с профилирани рамки, украсени с кантароси; канцелни

Обр. 5. Мелник. Ранновизантийски йонийски капител и импостен капител
Fig. 5. Melnik. Early Byzantine Ionic capital and an impost

Обр. 6. Мелник. Фрагменти от фриз.

Fig. 6. Melnik. Fragment from a frieze

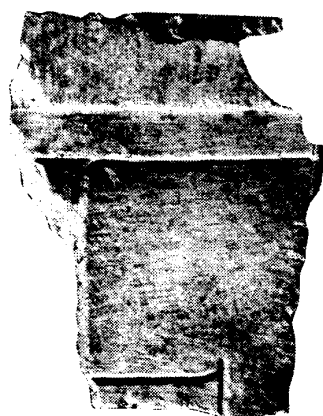
плочи с акантова плетеница. Градът е познат като епископски център от V в., споменат от Хиерокъл, разрушен през 585 г. (Aleksova, Mango 1971, 265).

Най-близки до парапетните плочи с изображение на кръст, от Мелник са отново тези от епископската базилика в Баргала. Двата фраг-

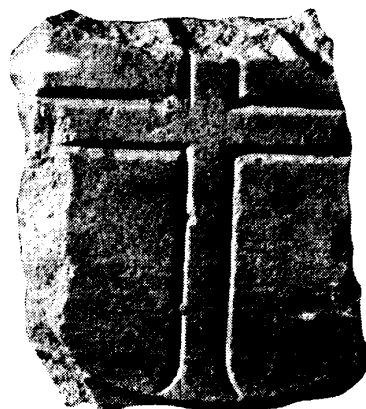
мента представят две различни изображения на кръста. Едното е в правоъгълна рамка с централно поставен кръст - често срещана практика при украсата на парапетните плочи от ранновизантийската епоха. Изображението на кръста е с разширени краища в правоъгълна релефна рамка, като горната му страна при разширението преминава в гръцката буква "р" (обр. 7 1). Освен на плочите от амвона на епископската базилика в Баргала, мотивът е изобразен на плоча от Исар, Валандово и на постамент от Стоби (Филипова 1997, 63 и сл. и цит. там. лит.)

На другата плоча кръстът с разширени краища е вписан в кръг (обр. 7 2). Това изображение се среща много често като централен и единствен мотив в парапетните плочи от базиликата в Студенчища, Охрид, Паликура, епископската базилика в Стоби; епископската базилика в Баргала и др. (Филипова 1997, 64).

Кръстът, вписан в кръг в ранното християнство символизира безкрайността. Кръстът

1

2

3

4

Обр. 7. Мелник. 1 - фрагмент от парапетна плоча с кръст; 2 - фрагмент от парапетна плоча с вписан в кръг кръст; 3 - фрагмент от парапетна плоча с кантарос; 4 - фрагмент от парапетна плоча с птица.
Fig. 7. Melnik. 1 - Fragment of a screen plate with representation of a cross; 2 - Fragment of a stone screen with representation of a cross inscribed in a circle; 3 - Fragment of a screen plate with representation of a kantharos; 4 - Fragment of a stone screen with representation of a bird.

и кръгът се смятат за космически знаци, които предполагат и космическия аспект на Христос, а именно неговата божественост.

На друг фрагмент от плоча е изобразен кантарос с дръжки (обр. 7 3). Над устието му е представен виещ се клон и грозд. Тази композиция символизира християнското спасение и райската градина. Подобна декоративна практика и изображения на кантароси се срещат в епископската базилика и в базиликата *extra muros* в Баргала (Филипова 1997, табл. XIX, сл. 2).

Върху един от изследваните фрагменти от парапетна плоча, в сложно профилирана рамка се вижда изображението на птица и част от опашката на хищник, вероятно лъв (?) (обр. 7 4). Птицата е често изобразяван християнски символ на Божията душа. Птиците, флоралните и геометричните мотиви преобладават като украса на плочите от раннохристиянския период. През V-VI в. се наблюдава еднообразие на мотивите и орнаментите на парапетните плочи, семпло оформяне на амвоните, напр. в Баргала (Алексова 1989, черт. 80). Съжителството на декоративни мотиви от класическото римско изкуство с тези от IV в., унаследени в пластиката от V-VI в. показва и развитието на архитектурно-декоративната пластика в Мелник. Употребените в светилището, базиликата и средновековната църква каменни архитектурно-декоративни детайли показват континуитета в култовата архитектура и декорация на селището. С присъединяването на Мелник и долината на Средна Струма към територията на средновековна България към края на IX в. се свързва и възстановяването

и обновяването на рановизантийската базилика, което не е изолирано явление. Този континуитет и използването на по-ранни каменни архитектурно-декоративни елементи в иконостасите на църквите се наблюдава в цяла Македония и през XI-XII в. Според изследователите повторното приложение на декорация, характерна за рановизантийската епоха вероятно се дължи на културни, политически и идеологически причини (Grabar 1976, 5-6). Такова повторение се наблюдава и в оформянето с каменни архитектурно-декоративни детайли на рановизантийската базилика в Мелник. Вероятната повторна употреба на колоните и капителите, заедно с богато декорирания фриз за оформяне на архитрава на средновековния олтар на църквата е свързан с общата практика за Македония и Гърция през XI-XII в. (Филипова 1997, 75 и цит. там лит.). Стилните изрази на епископската базилика в Мелник са предопределени от географския и икономическия фактор, от функциите на селището и църковната уредба в него, от вкуса на занаятчиите, съобразили се със строителната практика във Византия по онова време. Макар и фрагментарно запазена, архитектурно-декоративната пластика от светилището, ранновизантийската базилика и църквата "Св. Никола" в Мелник показва прецизна изработка с релефно извайване на образите и техните детайли. Както множеството примери от провинция Македония, те са повлияни от модните ателиета на Константинопол, Солун, Филипи и вероятно от ателиетата по поречието на Средна Струма за които сведенията са все още твърде оскъдни.

Цитирана литература:

Алексова 1989: Б. Алексова. Брегалничката Епископија. Прилеп, 1989.
Петрова 1990: С. Петрова. Типология и особености на римско-дорийския капител в Мизия и в Тракия. - Археология, 1990, 3, 8-16.
Петрова 1996: С. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия и Тракия София, 1996.
Трајковски 1983: К. Трајковски. Истражувања во Морогвиз во 1981. Зборник на археолошките музеи во Македонија, X-XI, 1983, 133-141.
Филипова 1997: С. Филипова. Архитектонска декоративна пластика во Македонија (5-6 и 11-

12 8.), Скопие-Мелбурн, 1997.

Aleksova, K. Mango 1971: B. Aleksova, K. Mango. Bargala. A Preliminary Report. - *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971, 265-281.

Grabar 1976: A. Grabar. *Sculptures byzantines du Moyen Age (XI-XIV siecle)*, 2. Paris, 1976.

Martin 1944-45: R. Martin. *Chapiteaux ioniques de l'Asclepieion d'Athènes* - *Bulletin de correspondance hellénique*, 68-69, 1944-45, 340-372.

Sheppard 1969: C. D. Sheppard. *Byzantine Carved Slabs*. - *Art Bulletin*, 51, 1969.

The Classical and Early Byzantine Architectural Components from the St. Nicholas Basilica in Melnik

Svetla Petrova

The discussed architectural components have been found among the ruins of the St. Nicholas medieval church in Melnik, which had been erected above the remains of a Thracian sanctuary and an early Byzantine basilica.

The columns with Ionic capitals are to be related to the initial building phase of the sanctuary in the 1st century A.D., and the Doric capitals - to its reconstruction in A.D. 97.

All the architectural components may be divided into five main groups: columns - free-standing ones, window double-columns, columns supporting screen plates and semi-columns (fig. 1, 2); capitals - in Ionic and Doric style, and an impost (fig 4, 5); altars - an altar which must have initially stood in the court of the sanctuary, but reused during the National Revival period as a pedestal for a column (fig. 1); friezes - numerous fragments with one and the same decoration (fig. 6); plates - relief and profiled screen plates, which bear dif-

ferent representations connected with the Christian cult and illustrate the early Byzantine practice of architectural decoration (fig. 7 1, 2, 3, 4).

The prevailing part of the components belong to the early Byzantine period. Their fine workmanship and decorative motifs are characteristic of the stone-cutter's schools and workshops in Macedonia and Northern Greece, which were influenced in the 4th-6th century A.D. by the fashionable Constantinopolitan trends. Reutilization of the columns, capitals and the ornate frieze has been established, which took place while giving shape to the epistyle of the medieval church altar. This proves to have been a common practice in Macedonia and Greece during the 11th-12th centuries. Due to the geographic, economic and strategic position of Melnik, the sanctuary and later the early Byzantine episcopal basilica used to play the role of cult centre of prime importance for the region.

Печат-цилиндър с първобългарски надпис от Плиска

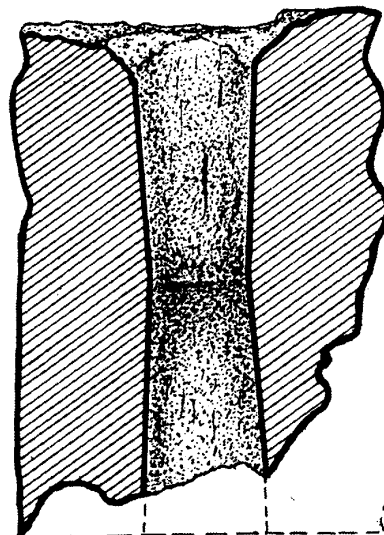
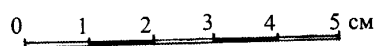
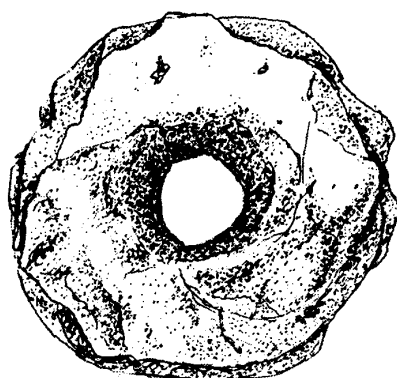
Павел Георгиев, Живко Аладжов

Преди две години на страниците на сп. Нумизматика и сфрагистика беше публикуван уникален за българското ранно средновековие "въртящ се керамичен печат" със седембуквен надпис (Аладжов 1999, 73-76) (обр. 1). Предварителното съобщение за находката не предизвика вниманието на специалистите-епиграфи и сфрагисти, и по тази причина предлагаме интерпретацията ни за печата и нанесения върху него надпис.

Предметът е изработен от фино пречистена глина с кремавожълт след изпичането цвят. Представлява цилиндър, по чиято повърхност дълбоко са врязани седем букви в капитален шрифт и малък разделителен знак, бележеш границата между първата и последната буква (обр. 2). Следите от изтриване в краищата на канала на цилиндъра показват, че става дума за въртящ се печат, нанизан на ос с дръжка, който при търкаляне оставял отпечатък върху мека повърхност. Буквите от отпечатъка, противно на очакваното, са били в негатив, но релефни (обр. 3). Както беше посочено и при обнародването, печатът, независимо от случайното му намиране и уникален характер, може да се датира със сигурност в първата половина на IX в. и дори да се свърже с управлението на хан Омуртаг (815-

830), чието име, с известни усилия, може да се прочете в съчетанието ОРТАГИС. В подкрепа на принадлежността на находката към ранното българско средновековие говори преди всичко местонамирането ѝ във Вътрешния град на Плиска, технологичните белези за нейното производство, които са аналогични на ранните керамични типове от края на VIII-първа половина на IX в., както и палеографските особености на буквите, срещани в редица първобългарски, гръкоезични или тюркоезични надписи от езическия период на българската държава.

Основният проблем, който поставя печатът-цилиндър е за смисъла на текста, отпечатван чрез него. Разшифроването му зависи от характера на самия печат и особено от текста, врязан върху повърхността му. Въртящият се печат е уникален за средата, в която е намерен, но е добре известен от дълбока древност, главно по месопотамски и предноазиатски находки. Според Херодот, в Асирия и Халдея мнозина видни лица имали печати във вид на цилиндър, изработвани най-често от полускъпоценни камъни или метал, които при търкаляне върху влажна повърхност, най-често глина, оставяли отпечатък във вид на пиктограми, знаци и къси текстове

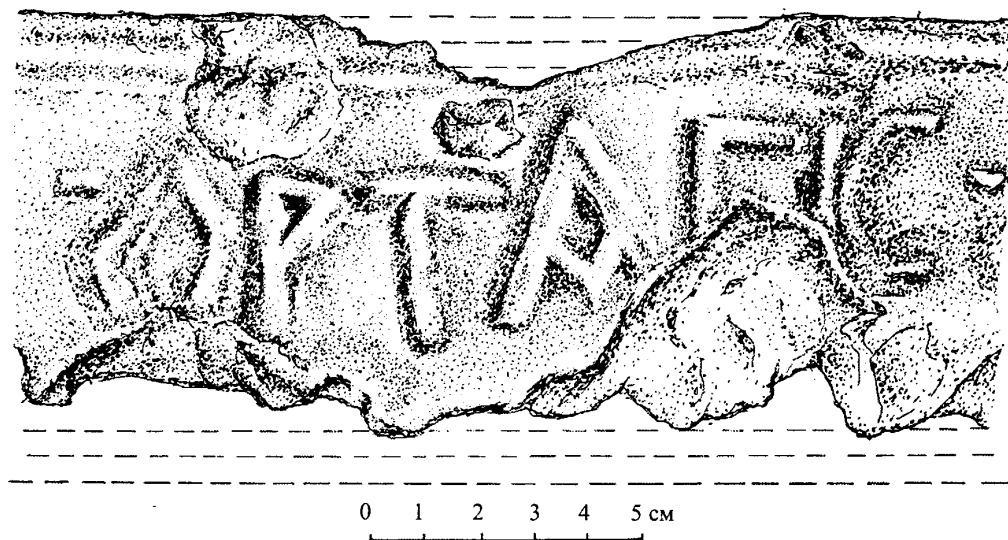
Обр. 1. Плиска. Цилиндричен печат: рисунка с разрез.
Fig. 1. Pliska. Cylinder seal: drawing with a cross-section.

(Лихачев 1905, 6). Той ги нарича σφραγῖδα δὲ ἑκάστος ἔχει, т. е. “печати за всеки”. Те се употребяват и през класическата античност, като често са оборудвали използвани за подпечатване пръстени (Античные государства 1984, 240, табл. CLIX 5, 9). Най-често са продукт на иранската културна традиция (Кузьмина 1971, 180-189). Обстоятелството, че практиката на използване на подобни подпечатващи средства не е известна нито във Византия (Security 1980, 14 sqq.), нито в българската държава, дава известно основание да виждаме в находката от Плиска паметник с изявено архаични белези, може би продукт на иранско или изобщо на предноазиатско културно влияние в българската столица.

Отпечатъкът, който оставят подобни σφραγῖδα е по начало “безконечен”, като образите

или буквите образуват повторяеми “цикли”. По тази причина текстът върху печата от Плиска е с обозначено “начало” и респективно “край”. Ръководени от това, че образът на буквите е за четене отляво-надясно, предлагаме разчитането да започне в същото направление. Не бива да се забравя обаче, че съчетанието ОРТАΓΙΣ е върху печат и повече от логично е да бъде резултат от съкращения на отделни думи, които следва да се обособят по смисъл.

Първата дума, която дешифрираме е тюркоезичното орт[ov], *ort(u)/ordu, имащо многобройни значения, но най-подходящ в конкретния случай е смисълът: “двор”, “дворец (резиденция)”, “стан” (Севортян 1974, 470-472; Древнетюркский 1969, 370; Вайнштейн 1976, 52). В следващата дума влизат буквите -ΑΓΙ- (-ΑΓΙΣ).

Обр. 2. Плиска. Цилиндричен печат - разгъвка на първобългарския надпис.
Fig. 2. Pliska. Cylinder seal - the completed text of the Protobulgarian inscription.

Тюркската дума $\alpha\gamma\iota$ ($\alpha\gamma\iota$), има значение на “съкровище”, “богатство”; $\alpha\gamma\iota\varsigma$ - “богатства”, а $\alpha\gamma\iota\varsigma$ “пазител на съкровището (хазната)” (Древнетюркский 1969, 17). Като оставяме на специалистите да определят граматическата форма на разчетените думи и в съответствие с това точно значение на израза, съставен от тях, ще посочим, че изглежда става дума за прабългарски, тюркоезичен текст, чрез който печатът е сигнирал притежание на “дворцовото съкровище”.

Тюркоезичният израз $\alpha\gamma\iota\varsigma$ е до голяма степен аналог на гръкоезичното $\pi\alpha\lambda\epsilon\delta\upsilon\nu$ $\nu\kappa\omega\nu$, с което в Търновския надпис на хан Омуртаг се означава резиденцията или може би целият стан на този владетел (Бешевлиев 1979, 203, № 57). Там обаче прилагателното $\rho\alpha\lambda\alpha\iota\omicron\varsigma$ съвсем не е задължително да се превежда като “стар”, а по-скоро като “свещен” или “главен” (Георгиев 1999, 24-25). Сакралното значение на тази дума подсеща, че е възможно думата $\alpha\gamma\iota\varsigma$ в цилиндъра-печат от Плиска да визира гръцкото $\alpha\gamma\iota\omicron\varsigma$ и да се свързва по смисъл с предходящата тюркска дума за “дом” или “резиденция”. В такъв случай изразът би имал двуезичен характер и значение “свещен дом (дворец)”. По този начин печатът указва сакралността на ханската резиденция или на определена част от нея, по подобие на римо-византийското palatium sacrum (Dyggve 1941, pl. XXI, fig. 49).

С това дешифрирането не приключва, тъй като са налице сериозни основания текстът да е бил четен в обратен ред и, вероятно, изцяло на гръцки език, както става при повечето “първо-

български” надписи. Право на такова разчитане дава характерът на “въртящия се” печат. Във връзка с това следва да се обърне внимание на възможността цитираният по-горе израз у Херодот да означава “печат на всички страни”, а не непременно “печат за всеки” (вж. наречieto $\acute{\epsilon}\kappa\alpha\sigma\tau\alpha\chi\omicron\iota$, $\acute{\epsilon}\kappa\alpha\sigma\tau\alpha\chi\omicron\sigma\epsilon$). Ако това е приемливо, то седемте букви, прочетени отляво наляво, образуват на гръцки още две свързани по смисъл думи: $\sigma\tau\upsilon[\iota\lambda\lambda\iota\omega\nu]$ $\acute{\alpha}\tau\rho\omicron$ [$\pi\omicron\varsigma$], т. е. “вечен (образ на) печат”.

Съкращенията и амбивалентността в текста върху цилиндъра-печат отново дават възможност за четене отляво надясно, но вече изцяло. Ако се допусне, че “в името” на дешифрирания по-горе смисъл, авторът на текста върху печата съзнателно е изпуснал буквите - MOY -, ще реконструираме логичното от всяка гледна точка име на хан Омуртаг: $\text{O}[\mu\omicron\nu]\rho\tau\alpha\gamma\iota\varsigma$ (Бешевлиев 1979, 92, № 1, III).

Така се достига до цялостен прочит на двуезичния текст от цилиндричния печат. Според нас той гласи по смисъл приблизително: “Вечен печат на Омуртаговото дворцово съкровище” или “Вечен печат на Омуртаговия свещен дворец”. Гръцкото културно и езиково влияние върху тюркобългарския език на ханската канцелария в Плиска накланя везните в полза на второто значение на реконструирания сложен текст. Забележителното от филологическа гледна точка е, че в него липсва дума на тюркски език за “печат”. Това може да намери обяснение в изричното указание на Махмуд Кашгарски, че из-

Обр. 3. Плиска. Цилиндричен печат. Отпечатък от надписа: 1 - снимка; 2 - рисунка.
Fig. 3. Pliska. Cylinder seal. Imprint of the inscription: 1 - photograph; 2 - drawing.

ползваната от тюрките дума “тугра” за печат (разпореждане) на хана е с непознат за него корен и очевидно е привнесена отвън в техния език (Агаджанов 1975, 12). Този факт обяснява донякъде привличането на гръкоезичното $\sigma\tau\acute{\iota}\upsilon\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ в разглеждания паметник. От друга страна не бива да се мисли, че тюркоезичните народи не познават подпечатването на инвентар и собственост, особено на владетеля (Абрамзон 1973, 292). Обичайната дума в тюркските езици е $tam\gamma a$, която има редица сродни значения: “клеймо”, “тавро” и изобщо “печат (знак) за собственост” (Бабаев 1972, 49; Фасмер 1987, 18).

В светлината на прочетеното, печатът-цилиндър от Плиска изглежда е бил вещ, с която пазителят на имуществата в дворцовата хазна е

маркирал собствеността на владетеля. В този смисъл тя донякъде напомня за т. нар. $\sigma\tau\acute{\iota}\upsilon\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ или “държавни букви” в ранна Византия, с които се означава собственост (най-често роби) “от нашия дом” (вж. израза от Търновския надпис на хан Омуртаг), т. е. императорския домен (Пигулевска 1951, 84-90; Каждан 1953, 132-155).

Най-трудният въпрос във връзка с разглеждания печат е какви материали и стоки на ханския дворец са били подпечатвани с него. Керамичният материал, размерът и характера на буквите позволяват да се изкаже мнение, че той е служел за подпечатване на строителна керамика и по-специално на тухли. Отпечатъкът, оставян от него е близък по големина (18 x 8,5 cm) до тези върху тухлената продукция на военни или част-

ни ергастерии през римската епоха. Проблемът в случая е, че досега не е намерен нито един фрагмент от продукцията с подобно означение. Все пак, може да се допусне, че с цилиндъра са били означавани единични екземпляри, които, по една или друга причина, остават непознати. Не бива да се забравя, че практиката на използване на буквени печати върху строителна керамика рязко намалява през византийската епоха. Ранносредновековното българско производство е означавано масово с т. нар. знаци (Дончева-Петкова 1980; Аладжов 1991), които са теоними с апотропейно значение (Георгиев 1996, 89-100). Следователно трябва да се очаква, че печатът е бил използван само в особени случаи. На това изглежда се дължи и фактът, че той е намерен във Вътрешния град на столицата, а не при работилници далече от него. Сакралният и наративен характер на текста навежда на мисълта, че това не е бил печат за масова продукция. Цялата ситуация около уникалната като предмет и текст находка ни кара да търсим паралел със специално маркираните тухли, употребявани със сакрално посвещение в императорските строежи на византийската столица (Mango 1950, 19-27; Dagron 1984, 203, 237). В този смисъл мо-

же да се очаква, че шампованите с цилиндъра отделни тухли или други керамични детайли били влагани в градежите на особено възлови места, като своеобразен залог за тяхната емблематична значимост и "вечност". С това би могло да се обясни и позитивния характер на надписа върху печата.

Особеностите на глината, от която е изработен самият предмет, са аналогични на тези от най-представителната продукция на битова керамика през VIII-IX в. и още по-решително доказват нейното "домашно" производство, а може би и принадлежността ѝ към ханското стопанство.

Глината, от която е изработен печатът предполага и други възможности за употребата му. Не е изключено с него да са били маркирани сравнително големи по размери пити от пчелен восък - важен артикул за износ на средновековното българско стопанство (История 1981, 347; Лишев 1970, 35 сл.). Друга, по-малко вероятна, възможност е цилиндричният печат да е бил използван за подпечатване на тесто за традиционно "големите" български хлябове. Това са обаче само хипотези. До откриването на непосредствено доказателство въпросът остава открит.

Цитирана литература:

- Абрамзон 1972:** С. М. Абрамзон. Формы семьи у готюркских и тюркских племен Южной Сибири, Семиречья и Тянь-Шаня в древности и средневековья. - Тюркологический сборник 1972 г. Москва, 1973, 287-305.
- Аладжов 1991:** Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци. - Разкопки и проучвания, 22, 1991, 71-154.
- Аладжов 1999:** Ж. Аладжов. Въртящ се керамичен печат от Плиска. - Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 73-76.
- Античные государства 1984:** Археология СССР: Античные Государства Северного Причерноморья. Москва, 1984.
- Агаджанов 1975:** С. Г. Агаджанов. Огузская проблема и ее изучения. - Тюркологический сборник 1973 г. Москва, 1975, 6-23.
- Бешевлиев 1980:** В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1980.
- Бабаев 1972:** К. Р. Бабаев. Семантические изменения тюркизмов при их заимствовании. - Советская тюркология, 1972, 2, 47-53.
- Георгиев 1996:** П. Георгиев. За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура. - В: Българите в северното Причерноморие, 5. В. Търново, 1996, 89-100.
- Георгиев 1999:** П. Георгиев. ІΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΟΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков (произход и значение на името). - В: Трудове на катедрите по история и богословие, 3. Шумен, 1999, 12-31.
- Дончева 1980:** Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България. София, 1980.
- Древнетюркский 1969:** Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
- История 1981:** История на България, 2. София, 1981.
- Кажган 1953:** А. П. Кажган. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX-X вв. - Византийский временник, 6, 1953, 132-155.
- Кузьмина 1971:** Е. Е. Кузьмина. Цилиндрическая печать из Мервского оазиса со сцены египетского искусства. - В: История Иранского государства и культуры. Москва, 1971, 180-189.
- Лихачев 1905:** Н. П. Лихачев. Из лекций по сфрагистике. СПб., 1905.
- Лишев 1970:** С. Лишев. Българският средновековен град. София, 1970.
- Пигулевская 1951:** Н. В. Пигулевская. К вопросу организации и формах торговли и кредита в ранней Византии. - Византийский временник, 4, 1951, 84-90.
- Севортян 1974:** Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, 1. Москва, 1974.
- Фасмер 1987:** М. Фасмер. Этимологический словарь Русского языка, 4. Москва, 1987.
- Dagron 1984:** Constantinople imaginaire. Etudes sur Les recueils des Patroa. Paris, 1984.
- Dyggve 1941:** E. Dyggve. Ravenatum Palatium Sacrum. Kobenhavn, 1941.
- Mango 1950:** C. Mango. Byzantine Brick Stamps. - American Journal of Archaeology, 54, 1950, 19-27.
- Security 1980:** Security in Byzantium. Locking, Sealing and Weighing. Dumbarton Oaks Collection, 2. Wien, 1980.

A Cylinder Seal with a Protobulgarian Inscription from Pliska

Pavel Georgiev, Zhivko Aladzhov

The paper presents an interpretation of an object that is unique for the Early Medieval period in Bulgaria. In the authors' view, this is a ceramic cylinder seal, similar to the sealing devices known in the Middle East in ancient times. It has been noted that this type of seal (named by Herodotus σφραγίδα δὲ ἑκάστος ἔχει) is rare for the medieval period and its appearance in the Bulgarian capital is due to an Iranian influence on the Protobulgarian culture. The technological features of the seal attribute it to the Bulgarian ceramic production of the period between the end of the 8th and the mid-9th centuries AD. The palaeography of the letters and the peculiarities of the inscription relate it to the so-called Protobulgarian inscriptions from the first half of the 9th century.

The seven capital letters on the seal make in relief a negative impression of the text, which is rendered with

abbreviations. The inscription is to be read from left to right, then from right to left and again to the right. The formula is made from a combination of Turkic-Bulgarian and Greek words and reads: "Ὅρι[ον] ἄγις σιγ[ιλλίων] ἀτρο[πος] Ὁ [μου]ρταγίς". The most likely translation of this complicated text is: "Eternal seal of the sacred palace of Omurtag".

The text on the cylinder seal from the capital Pliska may be interpreted as an implement used for marking the khan's domain in the time of Khan Omurtag (A.D. 815-830). The material from which the seal is made restricts its application but still this gives no precise explanation of its particular utilization. It was most probably used to print the inscribed sacral formula upon the individual samples of building materials. That might have been a mark for the "eternity" and ruler's ownership of particular structures.

Отново за кръстовидната сграда в м. Тузлалъка край Велики Преслав

Във връзка с предложената от мен интерпретация на кръстовидната сграда от манастира в „Тузлалъка“ край Преслав като старопиталище, болница и сграда за отопление на монашеска колония край българската столица от Х в. (Георгиев 2001, 117-124), беше изразено несъгласие, основано на серия от седем въпроса „отговорът на които е неизбежен за обосноваване“ на моята теза (Овчаров 2001, 125). С тях Д. Овчаров се старее да отстои собственото си тълкуване на манастирската постройка като култова сграда с мартириален характер (Овчаров 2000, 16-26). Тъй като авторът не оспорва моите аргументи против своята идея, задачата ми тук е само да отговоря на зададените въпроси. Още повече, че те имат значение извън настоящата дискусия (Костова 2001 (под печат)).

1. Нищо не доказва, че кръстовидната сграда е самостоятелен период в оформянето на комплекса, източно от църквата. В най-добрия случай тя е начална фаза в устройването на архитектурния ансамбъл, разположен около квадратен, напълно затворен манастирски двор, източно от олтаря на храма. Впечатлението за нейната „първичност“ и „самостоятелност“ се дължи преди всичко на фугите ѝ със съседните манастирски постройки (Тотев 1982, обр. 42). Те може да са израз не само на разлики във времето на изграждането на постройките, но и на различията в техните обеми и конструкции. Особеностите на квадратния план и сложността на общо взето кубичния обем предполагат съчетаване със съседните издължени обеми при наличие на делатационни фуги. „Интересно е да отбележим, пише издателя на манастира Т. Тотев, че от северните помещения на квадратната постройка са започвали два от верижните корпуси на монашеското общежитие..., а от юго-западното постройката на манастирското ателие... (курс.- П. Г) (Тотев 1982, 26, обр. 17-18). Следователно строителите на манастирските корпуси се съобразяват не само с външните параметри на квадратната сграда, а и с нейното кръстовидно вътрешно разпределение. Това последното поражда закономерно въпроса: дали дискутираната сграда не е била все още в строеж, когато към нея от три страни се трасират крилата на другите манастирски сгради? Но дори и да е функционирала известно време самостоятелно(?) или заедно със църквата, кръстовидната сграда не предлага никакви данни за култово предназначение.

2. Отговорът на втория въпрос се съдържа в горните разяснения: сравнително по-грижливият градеж на кръстовидната сграда се дължи на ней-

ното по-голямо пространство, на по-сложното ѝ вътрешно разпределение и съответно на по-сложните ѝ конструкции, дори и да премем, че покритието е без сводове. Резултатите от разкопките не позволяват сравнение с градежа на манастирския храм, нито в основи, още по-малко в суперструкция (Тотев 1982, 14, обр. 7-11; 25, обр. 17-18). Напротив, градежът на кръстовидната сграда е близък във всяко отношение до този на верижните постройки от манастира (Тотев 1982, 25, 32 и 40, обр. 42). Различията между тях се изразяват главно в това, че издължените манастирски корпуси са запазени без редове от ломени камъни над подложката от речни волутъци. Всичко това води до извод коренно различен от формулирания от Д. Овчаров.

3. Въпреки че нищо от документацията от разкопките не доказва наличието на керамична мозайка върху пода на кръстовидната сграда, приемам, под влияние на текста на разкопвача (Тотев 1982, 27), че тя все пак може да е получила такава. Възникват, обаче, някои въпроси. Дали мозайката е покривала целия под на постройката? Ако се приеме на доверие предложената от издателя реконструкция, рискуваме да видим в тази извънградска манастирска сграда с по-богато украсен под, отколкото редица дворцови и църковни строежи в същинския столичен град. Д. Овчаров очевидно поема този риск, докато аз оставам скептично настроен, поне до момента, докато се запозная с автентична документация, позволяваща убедителна реконструкция. Освен това се поражда въпроси и около датата на това уникално и за Преслав червеноглинено декоративно производство.

4. Водещият от въпросите под № 4 има красноречив отговор в публикуваните в моята статия аналогии на постройки-приюти от гръцки манастири (Георгиев 2001, обр. 2, 4 и особено 3). Изцяло затвореният характер на ъгловите пространства в преславската сграда са действително важна нейна особеност, които налагат търсене на обяснение, включително и в тяхното предназначение, но едва ли това може да разколебае типологическото и функционалното ѝ сходство с източно-християнските манастирски старопиталища или болници. Във връзка с това се налага моят опонент да признае несъстоятелността на аргумента за „тесни и неудобни помещения (3 x 3 м)“, тъй като и при посочения размер те са достатъчни в тях да се поставят нарове или просто постели (sic!) за двама, трима или повече души, както е отразено във възстановките на А. Орландос. Въсъщност цитираният размер на въпросните стаи е неточен, тъй като е валиден само за техните основи, докато разстоянието между срещуположните им стени ще да е било с 0,20-0,40 м по-голямо.

Легла или постели е могло, естествено, да се разполагат, при нужда, и покрай стените на кръстовидното пространство.

5. Отговорът на петия въпрос е възможен, но считам, че е излишно да го давам при данните от първичната публикация. Фактите около наличието на битови материали или мястото на ямата с играта на табла трябва да се търсят в непубликуваната документация на разкопките.

6. Шестият въпрос се покрива с третия и съдържа внушение, според което съм искал да убедя читателя на моята статия, че в огнището в центъра на кръстовидното пространство е “трябвало да има желязна скара”. Всъщност, става дума за аналогия с устройството на сходните по местоположение и архитектурни особености сгради, за които пише големия познавач на манастирската архитектура от византийско и поствизантийско време А. Орландос.

7. Седмият въпрос съдържа откровенно подвеждащи читателя елементи. В своята публикация аз не “търся” и не “намирам” мавзолей или

мартириум в гробницата при апсидата (впрочем тя сериозно се различава от другите преславски гробници!). Аз доказвам, че манастирската църква в Тузлалъка съдържа различни по устройство гробнични инсталации, включително и такива, които са характерни за мавзолей или мартирий. Това се съгласува с утвърдена в средновизантийско време практика самият евхаристичен храм да изпълнява подобни функции (Георгиев 1993, 90-92; 2001, 117-118). А това означава, че е излишно, ненужно и е явен анахронизъм за X век в един манастир от средновизантийски тип да се строи дублираща култова сграда с чисто комеморативна роля.

Така седемте въпроса на Д. Овчаров ми позволиха да покажа още веднъж неприемливостта на неговата интерпретация и да дам възможност на непредубедения и запознат с манастирската проблематика читател да прецени дали е “правдива” моята теза.

Павел Георгиев

Цитирана литература:

Георгиев 1993: П. Георгиев. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. – В: Преслав, 4. София, 1993, 90-92.

Георгиев 2001: П. Георгиев. Кръстовидната постройка и манастирът “Тузлалъка” край столицата Преслав. – Археология, 2001, 3-4, 117-124.

Костова 2001: Р. Костова. Манастирът в Тузлалъка. Опит за реинтерпретация. – В: Пети музейни четения, посветени на 70 годишнината на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2001 (под

печат).

Овчаров 2000: Д. Овчаров. Произход и предназначение на един рядък архитектурен план от Средновековието. – Археология, 2000, 1-2, 16-26.

Овчаров 2001: Д. Овчаров. Още за кръстовидната сграда в манастира “Тузлалъка” във Велики Преслав. – Археология, 2001, 3-4, 125.

Томев 1982: Т. Томев. Манастирът в Тузлалъка-център на рисуваната керамика в Преслав през IX-X в. София, 1982.

Falko Daim (Hrsg.). Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monografien zur Frühgeschichte und Mittelaltarchäologie 7. Universitätsverlag Wagner, Innsbruck 2000, 365 S., 249 Abb., 10 Taf., 9 Karten.

Луксозният сборник съдържа 11 статии с различен обем и една студия, изключително богато илюстрирани с фотоси и графични образи, карти и таблици. Той е резултат от детайлни изследвания, които без съмнение изразяват определена тенденция в средноевропейската археология за ранното средновековие - изучаване на културата на аварския хаганат предвид всеобхватното византийско влияние върху нея. В това отношение, рецензираният сборник е от първостепенна важност за българските специалисти, не само заради връзката между Средния и Долния Дунав, обусловена от самите паметници, но и поради същата "византийска" тенденция в нейната интерпретация. Сборникът е включен в поредицата, издавана от Фалко Дайм "Монографии по ранна история и средновековна археология". Посветен е на 70-годишнината на проф. Ищван Бона, който почина скоро след появата на изданието на книжния пазар. Всяка статия въвежда в темата с кратко резюме на немски и английски език. Освен това, многобройните илюстрации, съпровождащи текстовете, са достатъчно детайлни и полезни. Оформлението и подвързията са толкова добри, че едва ли може да се желае повече. Впрочем, това е качеството и на цялата поредица, която за съжаление не може да се намери в българска библиотека.

Статията на Йоханес Дитхарт и Евалд Кизлингер (с. 9-14) третира добре познат паметник - известният папирус, който споменава колани, публикуван още в XIX в. от Карл Весели. Перфектният анализ на двамата автори обаче не променя нищо в съмненията, че "български" на гръцки език означава "народен" на латински и че означението не се отнася за етнокултурното определение на вещь от военното снаряжение на византийската войска в Египет. Новото в материала са останките от друг текст, под вече коментирания, отнасящ се за византийски копирени дреди, едната от които е от "хунски вид". Това обаче сякаш отрича тезата за подмяна на определението "български колан" с "народен колан".

Статията на Михаел Шмаудер "Съставните коланни гарнитури от VI-VII в., произход, поява и кръгът от собственици" (с. 15-44) анализира

изображенията на коланите от VI-VII в. върху мозайки и бронзови фигурки-свещници, като е развита идеята, че във византийското общество те били носени от социалната група, която обслужвала аристократичния слой. Появата им обаче се дължи на присъствието на варварски групи във византийското общество през първата половина на VII в. Така е отречено значението на тези колани като рангов знак във византийската социална и йерархична система. Хронологическата рамка не позволява на автора един по-широк поглед, за да види, че през VIII в. колан с вертикални ремъци има върху императорско изображение на копирена тъкан, както и на стенопис, показващ местна византийска аристокрация в църквата "Санта Мария Антиква" в Рим.

"Византийските монетни находки от австрийската област на Авария" на Хайнц Винтер (с. 45-66) има за тема циркулацията на имперското монетосечене и аварски имитативни групи. Работата е снабдена с карти, каталог и подробни таблици.

В статията на Юлия Андраши е проучен в детайли "Един златен накрайник от Ашмолиен Мюзейм, Оксфорд" (с. 67-76), публикуван още в 1937 г. от Нандор Фетих. Тя го свързва с други апликации от Бритиш Мюзейм, като подробно изследва стиловете и технологичните му параметри. Цялата група е определена като византийска и датирана в VI-VII в.

Петата част - на съставителя Фалко Дайм - "Византийски коланни гарнитури от VIII в." (с. 77-204) е най-голямата в сборника. Тя представя студия с характер на монографично изследване, в което са дадени принципи, цели и задачи, както и опит да се определят границите на понятието "византийски". Още в началото са изложени постиженията на относителната и абсолютната хронология на аварските гарнитури за колани, в чиято разработка самият автор има голям принос с работата си върху находките от некропола Леоберсдорф. Емпиричният материал е разделен на технологически групи, означени с паметници-еталони като типове: "Столбица/мрежеста украса-Чатай", "Врап", "Михелдорф-Скалистое", "Алепо", "Миклучице/птичи мотив", "Скрадин-Смерделе", "Канцианиберг-Новочеркас", "Миклучице/цветна украса", "Хоенберг/Бозен", "Житавска Тон-Столбица/растителна украса (апликация за конска сбруя)", "Брестовац-Вайден ам Зее". Всяка група е коментирана извънредно подробно от морфологична, стилистична и технологическа гледна точка, при което анализът се съпровожда от превъзходни графики и фотографии. Резултатът обособява типовете по групи: итало-византийска, балкано-византийска и черноморско-византийска. Групирането нарушава стилис-

тичния (като първостепенен) принцип на класификацията. Паметници в стил "ластари от пръчици" принадлежат и на итало-византийската и на балкано-византийската група, между двете групи са работените в същия стил типове Канцианиберг-Новочеркасск, Алепо и Блатница. Накрайникът от Матезалка (Унгария) също нарушава териториалния "порядък". В балкано-византийската група са и гарнитурите, работени в стила грифони-ластари, който няма нищо общо с горния, както по стилови изрази, тъй и по технология. Пак там е типът Скрадин-Смръделе, а неговият стил е далече от останалите два. Въпреки перфектната комплексна типология (морфология-стил-технология), определението "византийски" няма достатъчно основание. Едва ли е възможно в една и съща културна среда да се появи продукция, чиито характеристики нямат връзка помежду си. Явно Ф. Дайм, а и други автори са последвали всеобщата напоследък "мода" да се търсят византийски корени за всички културни явления в прилежащи на Византия територии. Няма обаче никакви емпирични, теоретични, логически аргументи, с които групата от гарнитури в стил "грифони-ластари", означена като Врап да бъде приписана на византийската култура от VIII в. Напротив - основните показатели сочат българската принадлежност на паметниците, особено присъствието на гарнитури от бронз в зоната на старобългарските столици. Самият автор на места е склонен да дискутира за значението на откритото напоследък в България в същия смисъл. Териториално-културната класификация не е единственият резултат от изследването на Фалко Дайм. Паметниците са подредени и в хронологическа вертикала в три фази: първа половина на VIII в; средата на VIII в; втората половина на VIII - началото на IX в. Тази хронология е приемлива, както се изключи закъснението на началото на групата Врап - вместо в последната третина на VII, то е поставено в началото на VIII в. В края на изследването са разгледани и дискуссионни въпроси за произхода на паметниците и свързаната с тях стопанска, политическа и културна динамика.

Статията на Биргит Бюлер "Шарнирната апликация от Вайден на Зее и производството на тел през ранното средновековие" (с. 205-248) е интересно изследване на чисто технологически проблем, който обаче, има важно значение за културно-историческите анализи. Съпроводена от добре изпълнени макрофотоси, работата представя различни методи (изтегляне и коване), както и технологически варианти в производството на телти. Разгледан е и техният генезис, подчинен на особени закономерности, с дълбоки корени в античната култура. Авторката проследява и приложението на различните телти - гладки, осукани, "плетени", зрънчести при изработването на отделните накити.

Съвсем краткият материал на Лоренцо Дал Ри

"Разкопките в църквата "Свети Виргилий" при Виргил, Бозен и един гроб от VIII в.", (с. 249-252) представя откриването и археологическата среда на известния позлатен накрайник от страничен ремък на колан. За изследванията на българския материал този паметник е много важен, защото имитира чрез леене, спояваните златни гарнитури, каквито имитации има и в българските земи.

Същият паметник е използван в следващата статия "Сравнителни технически изследвания на ремъчни накрайници от Хоенберг (Штайермарк) и Бозен (Южен Тирол)" от Удрике Нойхойзер (с. 253-266). Авторката е изследвала успоредно един от накрайниците за странични ремъци на комплекта, открит при Хоенберг и този от Бозен. Първият накрайник е от месинг, но е съставен от припоени, отделно изляти части, а вторият е монолитен. Те представляват два различни по технологическата си същност метода за имитация на луксозните украси от благородни метали. И тази студия е съпроводена от перфектни илюстрации - рисунки, рентгенови и макрофотоси.

Нов паметник на средновековната европейска култура представя Арно Ретнер в "За един многосъставен колан от VIII в. в Санта Мария Антика (Рим)" (с. 267-282). Става дума за стенопис в известната римска църква, датиран в 741/742 г., който досега не беше влязъл в научна употреба. На него е изобразено ктиорско семейство, като едното от двете деца е опасно с колан със странични ремъци. Накрайниците на колана са идентични с тези с гранулираната украса от Хоенберг и Бозен и така стенописът осигурява хронологическата рамка на цялата група (по Ф. Дайм) обкови за колани.

Десетата статия е дело на колектива Манфред Шрайнер - Андреас Шафер - Петер Долезел - Фалко Дайм: "Аналитични изследвания на материала на метални обекти от възможен византийски произход" (с. 283-304). Тук Ф. Дайм всъщност е написал въведението, в което изяснява необходимостта от детайлните технологически изследвания и стойността на познанието върху състава на сплавите. Останалите автори представят перфектно изследване на този състав в шест групи паметници с приложение на четири технологически метода - два рентгенови и два спектрални. Пробите са взимани от различни места върху един и същ паметник - например от големия накрайник от Хоенберг, който е припояван от ляти отделно месингови части, са взети проби от 10 пункта. Резултатите показват, че различните стилови групи имат и различен състав на сплавите. Така сплавите на обковите от Михелдорф-Кремсдорф се различават от тези от Хоенберг не само по съотношението на основния състав, но и по включените в тях микроелементи. Технологическото изследване на сплавите би могло да се корелира с подробната релативна хронология, разработена от австрийски, словашки и унгарски уче-

ни. За целта обаче са необходими много средства, тъй като тези изследвания остават твърде скъпи. Това се отнася най-вече за България, където се среща същият материал и вече има доказателства, че част от него е бил произведен на Долния Дунав.

Изследването на Тивадар Вида "Месинговата апликация от Гиц, Западна Унгария. Съображения за средиземноморските връзки на късноаварското изкуство в Карпатската низина" (с. 305-326) обширно коментира сцена върху плочка за тока, датирана в края на VIII - началото на IX в. Тя предствя двойки грифони в огледално-рефлексна композиция, имаща много широк кръг от аналогии. Иконографският принцип е приложен с използването на различни животни. Авторовото обяснение за генезиса на този паметник е изключително предпазливо: най-вероятно токът е била произведена в провинциално византийско ателие, макар че не е изключено да представлява и местно копие на византийски образец. Тя не принадлежи към масовото производство, а стилистично попада в кръга на съкровището от Нагъ Сент Миклош, свързан с византийското изкуство. Към работата на Тивадар Вида има кратко технологично изследване на Жолт Кастровски, което може да послужи за сравнения с други материали.

Последната работа в рецензирания сборник е на словашкия автор Й. Забойник "Към проблематиката на "византийските" коланни гарнитури от Чатай, Словакия". Представява изключително подробно изследване на комплект от ляти обкови за колан от аварски гроб, датиран около началото на VIII в. Авторът приема за основен белег при определяне генезиса на паметника, начина на закрепване към ремъка. В случая това са плоски петлици с дупки, които обикновено се смятат за маnier на византийските ателиета. Той предполага, че комплектът е произведен от местен (аварски) майстор, запознат с византийската технология.

Интересно е, че Йозеф Забойник привлича, заедно с останалия сравнителен материал, двете сребърни и позлатени апликации от аварския некропол в Комарно-Варади, имащи същите "устройства" за закрепване. Морфологично и стилово те принадлежат към групата Врап-Велино, за която той явно приема византийската "теза" на Уве Фидлер. Тук е пропуснал обаче да забележи, че от цялата група Врап-Велино, само тези две гарнитури имат пластини като устройства за закрепване. Всички останали имат нитове, от което следва, че апликациите от улица Варади не могат да служат за аргумент във връзка с находката от Чатай, тъй като са частен случай. Що се отнася до тезата за принадлежността на цялата декоративна група към изкуството на византийската империя от VI-VIII в., то за нея не може да се намери нито един сериозен аргумент.

Изследванията в сборника "Аварите на периферията на византийския свят" са направени според най-новите тенденции в средноевропейската школа за проучвания в областта на ранносредновековната археология. Сравнени с двата тома "Аварски проучвания" (Awarenforschungen. Studien zur Archäologie der Awaren, 4. Archäologia Austriaca. Monografien, 1-2, 1992) те представляват значителна крачка напред и имат важно значение за българската археология. Техните постижения трудно ще остарят, макар че тезата за глобалната византийска характеристика на паметници в съвършено различен стил, изразена къде по-ясно, къде само в контекст, е доста съмнителна. Това обаче е въпрос на дискусия и не променя чудесното впечатление от разработките в сборника. Може би, именно полемичната проблематика ще повиши интереса у българските археолози, особено от по-младото поколение.

Станислав Станилов

В. С. Флёрв. Аланы Центрального Прикавказья V–VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. Москва 2000, 159 с. с ил.

Обичайна ситуация при проучването на некропол е частично или изцяло нарушеният анатомичен ред на човешките скелети, както и липсата на отделни кости. Във връзка с това се предлагат различни обяснения. Разбъркването на костите, особено когато е цялостно, е тълкувано най-често като резултат от ограбване на гроба в древ-

ността. Напоследък започва да се налага и обяснението му като следствие от съзнателни послесмъртни действия за "обезвреждане" на мъртвеца. Тези случаи са особено сигурни, когато ценни предмети от гробния инвентар са останали в гробната яма. При частичното разместване на кости се допуска ролята на риешни животни, които са в състояние да променят в ограничен периметър първоначалното положение на отделни кости от скелета. При внимателно разчистване на гробната яма следите от движението на тези животни могат ясно да се доловят. По-рядко се взема под внимание липсата на кости поради действието на почвата, особено когато нейната кисе-

линност е висока и е в състояние да предизвика разпадането на някои тънки кости. Всичко това определя значението на точните полеви наблюдения и особено на прецизната, достатъчно едромашабна документация на гробовете. При добре обезпечени във финансово отношение разкопки е задължително и постоянното присъствие на антрополог, такива случаи са познати от близкото минало. В България напоследък това стана невъзможно, поради което цялата отговорност за полевите наблюдения и документацията на костния материал се поема от археолога.

Авторът на рецензираната тук книга е един от активните съвременни изследователи на Салтово-маяцката култура и на нейните гробни паметници (Флѐров 1984; Флѐров 1993), пръв открил значението на проблема в една статия, обнародвана в България (Флѐров 1989). Книгата е публикация на 28 гроба от аланския катакомбен некропол Клин-Яр III при Кисловодск. Обнародването на паметника е направено изключително акуратно, придружено с едромашабни точни и професионално изработени чертежи. Вероятно не случайно копия от полеви чертежи на милиметрова хартия оформят оригинално предната корица и двата форзаца на книгата. Графичната документация и описанията на състоянието на скелетите и гробния инвентар оставят впечатление за извънредно прецизно извършена полева работа с фиксация на всичко, което е възможно да бъде видяно в хода на разкопките. Датировката на некропола е извършена убедително въз основа на сравнителен материал от синхронни алански некрополи от Северен Кавказ. За някои особености в конструкцията на гробните съоръжения и състоянието на скелетите се сочат примери от катакомбния некропол на Маяцкото градище, проучен в досега изследваната си част от същия автор. В специална рубрика за всеки гроб отделно са посочени данните, имащи отношение към обряда на ритуално обезвреждане на погребаните (с. 21-64).

Именно тези данни представляват най-голям интерес за автора, на тях са отделени три отделни части в изложението. Чрез въвеждащ текст е проследена връзката между древните езически вярвания като повод за ритуалните обезвреждащи действия, приложени спрямо мъртвеца. Тук освен данните от по-рано проучени некрополи с различна културна и хронологическа принадлежност са посочени и примери от по-ново време, в това число от България, свидетелстващи за стара и повсеместна практика, изразяващи се в ритуално отнемане на възможността на мъртвеца за движение, което във всички случаи се е схващало като потенциално враждебно и опасно за живите (с. 9-20).

Във втората част, посветена на тази тема (с. 65-85), е направен преглед на конкретните данни за обезврежданията в некропола Клин-Яр III. Именно тя е най-съществената в книгата, в нея са

разгледани основните признаци на обряда на обезвреждане. Сред тях решаващо значение се отдава на стратиграфията на дромоса. Авторът може да бъде смятан за откривател на нова полева методика на проучването на дромоса - изчерпване на запълващия го насип по дължината му само в едната половина. Полученият по този начин стратиграфски профил позволява много ясно да се долови разликата в цвета и състава на насипа. Установяването на по-късен насип в дромоса, частично пресякъл първоначалния, може да се приеме за сигурен белег за вторично проникване в гробната камера с цел извършване на съответните обезвредителни действия. Като най-характерен в това отношение се сочи случая с катакомба 3 (рис. 76). Там е фиксирана незначителна част от първоначалния насип на дромоса, различен по цвят от вторичния насип, запълващ както дромоса, така и погребалната камера. Характерен белег на вторичния насип - за разлика от първичния - е интензивното му примесване с въглени, животински кости, фрагменти от глинени съдове и цели или разбити на място съдове. Тези материали без съмнение трябва да се смятат за останки от тризна. По-малко сигурни данни предлага състоянието на запълването в гробната камера, където, както сам В. Флѐров отбелязва, не винаги е възможно следите от вторично проникване в нея да се докажат чрез стратиграфията на насипа, особено в случаите, когато той е тънък или липсва изобщо, поради повторното закриване на входа между дромоса и погребалната камера.

Преките следи от обряда на обезвреждане се наблюдават преди всичко при състоянието на скелетите. Изчерпателно, с текст и таблици, е показано състоянието на скелетите, за които със сигурност може да се твърди, че са били подложени на ритуални действия. Допълнителна информация дава съпоставянето им с положението на предметите от гробния инвентар (табл. VI-IX). В случая с катакомбния погребален обред винаги трябва да се има предвид, както е посочил и авторът, че използването на катакомбите в редица случаи като колективни фамилни гробници изисква освобождаване на място за новия мъртвец и в този случай изместването и разбъркването на заварения скелет е резултат от практическо, а не от ритуално действие.

Третата част на основната тема в книгата е посветена на перспективите и методиката на изучаването на обряда (с. 86-88). Посочени са примери от публикации на некрополи, при които са описани факти, доказващи наличието на подобен обред, но на които не е обърнато целенасочено внимание и не са били изтъквани в подобен смисъл. Напомня се и традиционно скептичното мнение на редица автори, че разместването на костите - ако липсват ясни следи от ограбване - е резултат от дейността на риещи животни. Тук авторът правилно подчертава, че проблемът наис-

тина не трябва да се абсолютизира, че не всяко размястване или липса на кост следва да се обяснява като следа от ритуални действия и оценка в подобен смисъл е нужно да се прави за всеки конкретен случай. Трябва да се вземат под внимание и някои естествени промени в състоянието на скелета, на които обръщат внимание антрополозите, работещи с костен материал от некрополи. Не винаги липсата на отделни кости или необичайното им положение може да е следа от ритуално обезвреждане и по-точно от предполагаема ампутация, както понякога това се обяснява от проучвателите. Например липсата на крайните кости от пръстите на ръцете и краката, на дланните кости и на ходилата е резултат от естественото им унищожаване *post mortem*, а костите на дланите и китките понякога могат да се намерят на необичайни места (Йорданов 1999, 55; 65). Ще припомним и ролята на високата киселинност на някои

почви, явяваща се причина за изтляването на тънките кости или за смачкването на черепа под тежестта на земята, който в този вид може да бъде изтъкван и като следа от ритуално обезвреждащо действие. Разширяването на кръга от гробни паметници в салтовската култура, несъмнено ще допринесе за уточняване на критериите.

Книгата на В. С. Флѐров има голяма значение за полевата работа, преди всичко на археолозите, но не само на тях. Следи от ритуално обезвреждане са открити и в ямни ранносредновековни некрополи в Средна и Източна Европа, в това число и в България. От тази гледна точка тя ще бъде полезна като справочник и коректив относно една особена черта в погребалния обряд на евразийската лесостепна зона и съседните ѝ територии.

Рашо Рашев

Цитирана литература:

Йорданов 1999: Й. Йорданов. Практическа антропология за археолози. София, 1999.
Флѐров 1984: В. С. Флѐров. Маяцкий могильник. -В: Маяцкое городище. Москва, 1984, 142-199.
Флѐров 1989: В. С. Флѐров. Обряд обезврежива-

ния у праболгар (предварительное сообщение). -В: Проблеми на прабългарската история и култура. София, 1989, 177-186.
Флѐров 1993: В. С. Флѐров. Погребальные обряды на севере Хазарии. Волгоград, 1993.

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also presents concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*a, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - *Antiquity*, 39, N153, 1965, 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: *Festschrift Rudolf Egger*, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is \$33 US for all countries, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal *Arheologia*.